

Məhərrəm Zülfüqarlı

ŞAMAXI SOYQIRIMI

1918

SHAMAKHI GENOCIDE

Maharram Zulfugarli

ŞAMAXI SOYQIRIMI

(1918 –ci il)

BAKI 2011

Layihənin rəhbəri Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyasının Prezidenti, Şamaxının Millət Vəkili **Elxan Süleymanov**

Müəllif Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru **Məhərrəm Zülfüqarlı**

Elmi redaktor Tarix elmləri doktoru, professor **Kərim Şükürov**

Redaksiya heyəti

Fuad Babayev
Təranə Babayeva
Şahin Camalov
Vəli Əlibəyov
Dəyanət Musayev
Ramiz Sevdimalıyev

Kitabda 1918-ci ilin mart–aprel aylarında Şamaxıda erməni silahlıları tərəfindən törədilmiş soyqırımdan bəhs olunur. Bakı Sovetinin yardımı ilə ermənilərin bu cinayətləri törətməkdə əsas məqsədləri təbii sərvətlərlə zəngin olan Azərbaycan ərazisində, ilk növbədə Bakı və onun ətrafında etnik təmizləmə aparmaqla bu əraziləri Sovet Rusiyasına tabe etməkdən ibarət idi.

ISBN 978-9952-8135-3-9

$\frac{470710000}{036\text{-}2011}$ qrifli nəşr

ŞAMAXI SOYQIRIMI
1918
SHAMAKHI GENOCIDE

Mündəricat

Ön söz

90 ildən çoxdur ki, erməni diasporu beynəlxalq ictimaiyyətə birtərəfli, çox vaxt yanlış və hətta qəsdən təhrif edilmiş mənbələrdən məlumatlar verir. Bu gün bəzi ölkələrin parlamentləri və ictimaiyyəti 1915-ci il hadisələrini erməni iddiaları əsasında "soyqırım" kimi tanımış və ya tanımağa hazırlaşır.

Təəssüf ki, Türkiyə 15 il əvvələ qədər bu sahədə səssiz qalmağa üstünlük verib, bu məsələnin zaman keçdikcə ermənilər tərəfindən gündəliyə gətirilməyəcəyini güman edib. Ancaq əksinə, erməni diasporu Amerika Birləşmiş Ştatlarında və bir çox başqa ölkələrdə bu məqsədlə sanki bir şirkət kimi təşkilatlanmış, minlərlə adam yaşayışlarını təmin etmək üçün bunu özlərinə peşə seçmişdir. Erməni diasporu uydurma erməni soyqırımı iddialarını daima gündəmdə saxlayaraq bir tərəfdən dünyanın bir çox ölkələrində ermənilər arasında öz mənsubiyyətlərini qorumaq məqsədini qarşısına qoyur, digər tərəfdən Türkiyədən kompensasiya tələbini və hətta torpaq iddialarını bir təzyiq vasitəsi kimi davam etdirmək istəyir.

Erməni diasporunun 90 ildən artıqdır, yazılı və elektron mediada yaydığı birtərəfli və tamamilə obyektivlikdən uzaq məlumatlar əlbəttə ki, öz təsirini göstərib, yanlış və təhrif edilmiş iddialar tədricən bəzi ölkələrdə sanki yeganə həqiqət kimi qəbul edilməyə başlanıb.

Son illərdə Ermənistan və erməni diasporunun 1915-ci il hadisələrini çox tez-tez ictimaiyyətin və bəzi ölkələrin parlamentlərinin gündəliyinə gətirməsinin ən vacib səbəbi də budur ki, onlar 19 il əvvəl Rusiyanın ağır silahları ilə işğal etdikləri Azərbaycan ərazilərini, bir milyona yaxın Azərbaycan qaçqınını və Dağlıq Qarabağ məsələsini beləliklə, diqqətdən kənarda saxlamağa çalışırlar. Bu strategiya son dərəcə düşüncəli bir şəkildə diqqətlə

həyata keçirilir.

Şübhəsiz ki, Ermənistan və erməni diasporu xüsusilə 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirdikləri qətliamları və 1992-ci ildə darmadağın edilən Xocalıda əksəriyyəti qadın və uşaq olan 630 insanın qətlə yetirildiyini də gündəlikdən kənarda saxlamağa çalışır.

Beynəlxalq ictimaiyyət artıq həqiqətləri obyektiv mənbələrdən öyrənməlidir. Buna görə də Türkiyə ilə Azərbaycan bu məsələyə böyük önəm verərək təhrif edilməmiş, dəyişdirilməmiş mənbələri və müxtəlif ölkələrdəki arxiv sənədlərini əsas dillərdə nəşr edərək dünya ictimaiyyətinin obyektiv məlumatlar almasını təmin etməlidir.

Əgər Ermənistan və erməni diasporu bu günə qədər beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim etdikləri məlumat və mənbələrin həqiqiliyinə belə inanırlarsa, Rusiya, Fransa, Almaniya, İngiltərə, ABŞ, Türkiyə, Ermənistan və Azərbaycandakı sənədlərlə, mənbələrlə və arxiv məlumatları ilə üzləşməkdən niyə çəkinir? Niyə Türkiyənin bu mənbələrin türk, erməni və beynəlxalq tarixçi-mütəxəssislərdən ibarət komissiya tərəfindən araşdırılması ilə bağlı təklifini rədd edirlər? Əgər Ermənistan və erməni diasporu ətraflı bir araşdırma nəticəsində həqiqətlərin üzə çıxmasından və beynəlxalq ictimaiyyətə bu günə qədər qəsdən səhv məlumatların verilməsi faktının aşkara çıxmasından narahat deyilsə, Türkiyənin bu təklifi niyə qəbul edilmir?

Dünyanın bir çox yerlərində eyni regionda yaşayan və ya bir-birinə qonşu olan ölkələrdə xalqlar uzun müddət müharibə etmiş, son dərəcə kədərli hadisələr baş vermişdir. Bunun ən bariz nümunəsi olaraq, Almaniya və Fransa arasında İkinci Dünya müharibəsinə qədər yüz illər boyunca davam edən müharibələr və iki xalqın çəkdiyi ağlasığmaz əziyyətləri göstərmək olar. Almaniya və Fransa, 1950-ci illərdən etibarən tarixin bu kədərli səhifələrindən dərs alaraq mehriban və hətta dostcasına qonşuluq münasibətləri yarada

biliblər. Bunun ilk şərti isə hər iki tərəfin də həqiqətləri olduğu kimi aşkara çıxarılması istəyi və gözəl qonşuluq münasibətlərinin qurulmasında təkid etmələridir.

Azərbaycan və Türkiyə ilə mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaranması və Qafqazda sülhün bərqərar edilməsi üçün Ermənistan ilk olaraq və qeyd-şərtsiz bir çox beynəlxalq qərarlara əməl edərək, Azərbaycanın işğal etdiyi ərazilərini boşaltmalı, qaçqınlar öz evlərinə geri qayıtmalı və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə "hə" deməlidir. Sülhün və yaxşı qonşuluq münasibətlərinin təmini bu ölkələrin xalqlarının xeyrinə olacaqdır. Ərazilərinin beşdə birinin işğalı və bir milyona yaxın insanın yurdundan-yuvasından didərgin düşməsi ilə Azərbaycanın barışacağını ümid etməyə heç bir ölkənin, o cümlədən Ermənistanın haqqı yoxdur.

Çar Rusiyası əsrlər boyunca müharibə vəziyyətində olduğu Osmanlı İmperiyası ilə sərhəd bölgəsində öz nəzarəti altında xristian dininin hakim olduğu bufer zona yaratmaq məqsədilə Qərbi Qafqazda erməni əhalisinin artması üçün qədimdən bəri bir siyasət həyata keçirmişdir. Erməniləri bu ərazilərə köçürdərək əhali arasındakı tarazlığı ermənilərin lehinə dəyişdirməyə çalışıblar. Bu gün həllini gözləyən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də bu siyasət nəticəsində yaranıb.

Məhz bu nəşr, xüsusilə 1918-ci ilin mart-aprel aylarında ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri qətliamı aşkara çıxarmaq və beləliklə də bu vacib tarixi hadisənin bütün çılpaqlığı ilə göstərilməsinə imkan vermək məqsədini daşıyır.

Prof.Dr. Haqqı Kəskin
Almaniya Parlamentinin millət vəkili və Avropa Şurası Parlament Assambleyasının üzvü (2005-2009)

Giriş

Azərbaycan ərazisində çar Rusiyasının müstəmləkə siyasətinə uyğun olaraq ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi və onların əli ilə zaman–zaman 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988 -1994 və digər illərdə yerli əhaliyə qarşı soyqırım siyasətinin həyata keçirilməsindən beynəlxalq ictimaiyyətin kifayət qədər məlumatı yoxdur. Erməni quldurlarının azərbaycanlılara qarşı törətdiyi çinayətlərin tədqiqi göstərir ki, bunlardan ən dəhşətliləri 1918–ci ilin mart–aprel aylarında Bakı, Şamaxı, Quba, İsmayıllı, Göyçay, Hacıqabul, Kürdəmir, Salyan, Lənkəran, Zəngəzur, Naxçıvan, Qarabağ, Ağstafa və s. ərazilərdə baş vermişdir. Bu cinayətləri planlı sürətdə 1918–ci ilin yanvarında rus–türk cəbhəsindən geri qayıdan və tərkibində çoxlu sayda ermənilər olan hərbi qüvvələr həyata keçirmişdir. S. Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin təhriki ilə yerli müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirilən bu soyqırımın əsas məqsədi neft və digər faydalı qazıntılarla zəngin olan Azərbaycanın, ilk növbədə isə Bakı və onun ətraf əhalisinin milli və dini tərkibini dəyişdirməklə bu əraziləri sovet Rusiyasına tabe etməkdən ibarət idi. 1918–ci il qırğınları həyata keçirildiyi dövrdə, konkret olaraq 1918–ci ilin aprelində Bakıdan Rusiyaya 94 min ton, may ayında 182 min ton, iyun ayında 466 min ton, iyul ayında isə 492 min ton neft daşınmışdı. (1)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası 1918–ci il iyulun 15-də müsəlman əhaliyə qarşı törədilmiş cinayətləri tədqiq etmək üçün Ələkbər bəy Xasməmmədovun rəhbərliyi altında Gəncə Dairə Məhkəməsinin üzvləri İsmayıl bəy Şahmaliyev və Andrey Fomiç Novatski, həmin məhkəmənin prokuroru Nəsrəddin bəy Səfikürdski, Nikolay Mixayloviç Mixaylov, V.Qudvillo və Mirzə Cavad Axundzadədən ibarət Fövqəladə İstintaq Komissiyası yaratmışdı. Komissiyanın topladığı sənədlər təsdiq etmişdi ki,

ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı qabaqcadan hazırlanmış soyqırım siyasətini həyata keçirmişlər.

BMT Baş Assambleyasının 9 dekabr 1948-ci il tarixli 260 (III) saylı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Soyqırımı Cinayətinin Qarşısının Alınması və Cəzalandırılması Haqqında Konvensiyanın II maddəsində deyilir:

"genosid" (soyqırım–müəllif) dedikdə, hər hansı milli, etnik, irqi, yaxud dini qrupu tam və ya qismən məhv etmək məqsədilə törədilən aşağıdakı hərəkətlər başa düşülür:

a) hər cür qrupun üzvlərinin öldürülməsi;

b) bu cür qrupun üzvlərinə ağır bədən xəsarəti, yaxud əqli xətər yetirilməsi;

c) hər hansı qrup üçün qəsdən onun tam, yaxud qismən fiziki məhvini nəzərdə tutan həyat şəraiti yaradılması;

d) bu cür qrupda doğumun qarşısını almağa yönəldilmiş tədbirlərin görülməsi;

e) uşaqların zorla bir insan qrupundan alınıb başqasına verilməsi.

1918–ci ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətməsi faktı Fövqəladə İstintaq Komissiyası tərəfindən təsdiq edilməsinə baxmayaraq çox təəssüf ki, cinayətkarların cəzalandırılması mümkün olmamışdır. Buna 1920–ci ilin fevralında qəbul edilmiş amnistiya haqqında qanun və Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın 27 aprel 1920–ci il tarixdə işğal edilməsi imkan verməmişdi.

İşğaldan sonra problemin obyektiv tədqiqi əvəzinə Moskvanın göstərişi ilə Azərbaycan xalqına "dostu düşmən, düşməni dost" kimi təqdim edən "26 Bakı komissarı" kimi saxta tarixi əfsanələr uydurulmuşdu. (2) Sovet dövründə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş cinayətlərin əsas təşkilatçıları "xalq qəhrəmanları" kimi qələmə verilərək, onların şərəfinə abidələr ucaldılmışdı. (3)

Bununla yanaşı, 1918–ci ildə dinc əhalini erməni, bolşevik soyqırımından xilas etmək uğrunda canlarından keçmiş Azərbaycan və türk əsgərlərini yaddaşlardan silmək üçün geniş kampaniya aparılmış, hətta onların məzarlarının bərpasına cəhd edən şəxslər ciddi cəzalandırılmışdı. Məsələn, Şamaxı-Mərəzə arasında Acıdərə deyilən yerdə 1918–ci il iyul döyüşlərində şəhid olmuş türk zabiti, mayor İzzət Əfəndinin tənha qəbrinə münasibət deyilənləri sübut edir. Baş daşını qoyduran Şamaxı qəsəbəsi valisi 1928-ci ildə öldürülmüş, bu tənha məzar dağıdılmışdır. Sonrakı illərdə Məhəmməd və bir qədər sonra isə Babaxan Rzaxanov adlı Şamaxı sakinləri tərəfindən məzar bərpa edilmişdir. Məhz buna görə Babaxan Rzaxanov 1964–cü ildə həbs olunmuşdur. Nəhayət, 1993–ci ilin yazında qəbir təmir olunmuş, 2000-ci il mayın 10-da isə burada 1918-ci il Qafqaz hərəkatında şəhid olan 1130 qəhrəman türk əsgərininin xatirəsinə abidə ucaldılmışdır. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə "Tənha məzar", Qabil "Türkün qəbri" adlı şeirlərini həmin məzarda uyuyan türk əsgərinə ittihaf etmişlər. (4)

Azərbaycan Respublikası 18 oktyabr 1991–ci il tarixdə dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yenidən problemin obyektiv tədqiqi üçün şərait yaranmışdı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Fərmanının (26 mart 1998-ci il) bu işdə müstəsna rolu vardır. Fərmanda deyilir: "Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir... Bu hadisələrin yalnız birinə-1918-ci il mart qırğınına siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqı-

rım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir." (5)

Hazırda 1918–ci il hadisələri ilə bağlı araşdırmaları davam etdirmək üçün Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu Fövqəladə İstintaq Komissiyasının azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən aparılan soyqırımı ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsində saxlanılan 3 cilddən ibarət cinayət işinin materiallarını "Soyqırımı memorial kompleksi"nin işində istifadə olunması məqsədilə bu məsələlərin araşdırılması, geniş ictimaiyyətə və beynəlxalq aləmə çatdırılması üçün Heydər Əliyev Fonduna təqdim edib.

Heydər Əliyev Fondunun "Tolerantlığın ünvanı: Azərbaycan" layihəsi çərçivəsində Şamaxıda 1918–ci ildə ermənilər tərəfindən yandırılmış Cümə məscidinin yenidənqurulması da tarixi ədalətin bərpası sahəsində görülən müsbət işlərdəndir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin digər tarixi abidələrlə yanaşı, Şamaxının Cümə məscidində aparılan bərpa işlərinə xüsusi diqqət verməsi tarixi ədalətin bərpasına göstərilən qayğının nümunəsidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində demişdir: "Sizi əmin edirəm ki, xalqımızın vətənpərvərliyi, birliyi və həmrəyliyi, Azərbaycan rəhbərliyinin siyasi iradəsi sayəsində qarşımıza qoyduğumuz bütün məqsədlərə, o cümlədən, ərazi bütövlüyümüzün və suverenliyimizin bərpasına, soyqırımı həyata keçirənlərin, insanlar və xalqlar arasında nifaq və düşmənçilik salanların ifşasına nail olacağıq." (6)

Müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən diaspor təşkilatları azərbaycalılara qarşı törədilmiş cinayətlər haqqında həqiqətlərin dünyaya çatdırılmasında səmərəli fəaliyyət göstərirlər. Azərbaycan və Türk Diaspor Təşkilatları Koordinasiya Şurası-

nın illik toplantısında (Almaniya, Berlin 27 mart 2008-ci il) qəbul edilmiş Bəyanatda deyilir: "1918-ci ilin mart ayında Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində...erməni şovinist millətçiləri tərəfindən türk xalqlarına qarşı törədilmiş soyqırımı aktları ən ağır cinayətlərdən biri kimi tarixə düşmüşdür... Hadisələr zamanı Bakı, Şamaxı, Muğan, Quba və Lənkəranda 50 min azərbaycanlı xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmiş, 10 minlərlə insan öz torpaqlarından qovulmuşdur. Təkcə Bakıda erməni terrorçuları tərəfindən öldürülənlərin sayı 30 minə çatmışdır. Şamaxı qəzasında 58, Qubada 122, Qarabağın dağlıq hissəsində 150, Zəngəzurda 115, İrəvan quberniyasında 211, Qars əyalətində isə 92 kənd tamamilə yerlə yeksan edilmişdir...1992-ci ilin fevralında erməni millətçiləri daha bir dəhşətli soyqırıma–Xocalı cinayətinə imza atmışlar.

İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası, BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1948-ci il tarixli 260 (III) saylı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Soyqırımı Cinayətinin Qarşısının Alınması və Cəzalandırılması haqqında Konvensiya, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statusu (mad.6) və digər beynəlxalq hüquqi aktlar 31 mart və Xocalı soyqırımlarının beynəlxalq cinayət kimi tanınması üçün əsas verən hüquqi sənədlərdir.

Azərbaycan və Türk Diaspor Təşkilatlarının Koordinasiya Şurası bir daha beynəlxalq ictimaiyyətə müraciət edərək, erməni millətçilərinin türk xalqlarına, xüsusilə də azərbaycanlılara qarşı törətdikləri terror və soyqırımı aktlarını pisləməyə çağırır, beynəlxalq təşkilatları, dünya ölkələrini hadisələrə obyektiv qiymət verməyə dəvət edir."

Diaspor təşkilatlarının səmərəli fəaliyyəti nəticəsində 1 aprel 2009-cu il tarixdə ABŞ–ın Nevada ştatı 31 mart tarixini 1918-ci ildə qətlə yetirilmiş günahsız azərbaycanlıların xatirə günü kimi tanımışdır. Ştatın qubernatoru Cim Gibbons onun ofisinə təqdim olun-

muş bütün sənədləri və tarixi dəlilləri diqqətlə öyrəndikdən sonra müvafiq qərar qəbul etmişdir. Sənəddə həmçinin, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanınması və Dağlıq Qarabağın Azərbaycan Respublikasına mənsub olması da vurğulanır.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində 1918–ci ildə ermənilərin törətdikləri cinayətlər haqqında bir sıra kitab və məqalələr yazılmış, bəzi materiallar vebsaytlara qoyulmuşdur. (7)

Bəzi Qərbi Avropa və ABŞ tarixçiləri də Azərbaycan tarixinin 1918–1920–ci illərinə aid bir sıra samballı əsərlər yazmışlar. (8)

Bu sahədə görülmüş işləri təqdir etməklə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, bunların yerli oxucularla birgə beynəlxalq ictimaiyyət, xüsusilə də qərb ölkələrinin vətəndaşlarına çatdırılması vacib vəzifələrdəndir. Məhz buna görə Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası (AVCİYA) "Şamaxı soyqırımı (1918-ci il) " adlı layihə çərçivəsində həqiqətlərin dünyaya çatdırılması üçün bir neçə dildə kitab nəşr edərək beynəlxalq aləmdə yaymağı məqsədəuyğun hesab etmişdir.

AVCİYA artıq bu istiamətdə iki layihə "Xocalı soyqırımı" və "Qaradağlı facəsi" adlı layihələr həyata keçirib (bax: www.avciya.az) Bu işlər Dağlıq Qarabağ probleminin ədalətli həllinə, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpasına da yaxından köməklik göstərə bilər. Assosiasiya bu istiqamətdə işləri gələcəkdə də davam etdirməyi planlaşdırır.

Şamaxı soyqırımının tarixi kökləri

Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, İmadəddin Nəsimi, Hacı Zeynalabdin Şirvani, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət və başqa şəxsiyyətləri bəşəriyyətə bəxş etmiş Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi olan Şamaxı daim yadelli işğalçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Şamaxıda ermənilərin törətdiyi vəhşiliklərin arxasında Rusiyanın işğalçı, imperiya siyasətinin dayandığını tarixi faktlar sübut edir.

Azərbaycan ərazilərinə rusların IX yüzilliyin sonlarından etibarən başlayan işğalçı yürüşləri bu siyasətin başlanğıcını qoymuşdu. 914-cü ildə 500 gəmi ilə, hər birində 100 nəfər olmaqla Azərbaycanın Xəzər sahillərinə 50 mindən artıq rus gəlmişdi. Şirvanşah Əli ibn Heysəm təkcə quruda deyil, dənizdə də düşmənlə döyüşmüşdü. (9) 1032–1033–cü illərdə ruslar "Bərdə faciəsi"nin analoqu olan növbəti dağıdıcı basqınların birində Şamaxını ələ keçirərək on gün müddətində şəhəri talan etmiş, 10.000-ə qədər şirvanlını qılıncdan keçirmişlər. Bu faciədən 668 il sonra rus işğallarını davam etdirmək üçün I Pyotr Rusiyanın imperiya siyasətinə canla–başla xidmət etməyə hazır olan ermənilərdən istifadə etməyə başlamışdır. O "erməni işi"nin qızğın təbliğatçısı olan İsrail Orini 1701–ci ildə Şamaxıya göndərmiş, o burada müsəlmanlar əleyhinə apardığı işi qurtardıqdan sonra, 1707–1711–ci illərdə yenidən Şamaxıya gələrək burada öz təbliğatını aparmışdı. Bundan sonra I Pyotr 1721–ci il Şamaxı üsyanı zamanı rus tacirlərinin öldürülməsini bəhanə edərək Xəzəryanı bölgələrə 1722–ci ildə hücum etmiş, bu hücümda əsas hədəf kimi Şamaxını seçmişdi. O dövrdə Peterburqun diplomatiya danışıqlarında bu yürüş

rəsmi olaraq “Şamaxı yürüşü” adlanırdı. Rusiyanın qəsbkarlıq siyasətinin davamı olaraq V. Zubovun başçılığı ilə 1796–cı ildə Azərbaycan üzərinə hücuma keçən rus qoşunlarının tərkibində çoxlu sayda erməni var idi. Həmin ilin oktyabrında V. Zubov rus qoşunlarının qərargahını Yeni Şamaxıya köçürmüşdü. Lakin 1796–cı ilin noyabrında II Yekatrinanın ölümü, I Pavelin hakimiyyətə gəlməsi və onun rus qoşunlarını Qafqazdan geri çağırması ilə işğallara 1801–ci ilə qədər fasilə verilmişdi. (10)

Rus qoşunlarının 1803–cü ilin martında Car–Balakənə hücümu, 1804–cü ilin 3 yanvarında Gəncənin işğalı ilə çarizmin Azərbaycanda işğalçı siyasəti yenidən genişlənməyə başladı. Çar Rusiyası 27 dekabr 1805-ci il tarixli müqavilə ilə Şamaxı xanlığını özündən asılı vəziyyətə saldı. Müqaviləyə görə Şamaxı xanlığı ildə 8000 çervon Rusiya xəzinəsinə bac verməli idi.

1804–1813–cü illər birinci, 1826–1828–ci illər ikinci Rus–İran müharibələrindən sonra Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı, ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsi ilə sonrakı faciələrin əsası qoyuldu.

II Rus-İran müharibəsinin sonunda bağlanmış Türkmənçay müqaviləsinə (10 fevral 1828) əsasən Rusiyanın imperiya siyasətinə uyğun olaraq ermənilər İran və Türkiyədən Şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə, o cümlədən Şamaxıya da köçürülmüşdür. Şamaxının Mədrəsə, Sağiyan, Meysəri, Kələxana, Zarxı və s. kəndlərinə ermənilərin köçürülməsində əsas məqsəd onların köməkliyi ilə müsəlman əhalini əsarət altında saxlamaq idi. Bu siyasət əsasında Şamaxı ərazisinə Rusiyanın mərkəzi rayonlarından molokanlar da köçürülmüş və onlar burada 6 kənddə məskunlaşmışlar.

XIX əsrin ilk illərində ermənilər ölkə sakinlərinin 9,37%-ni təşkil etdiyi halda, XX əsrin əvvəlində bu rəqəm 32,6%-ə çatmışdır. Təqribən 100 il ərzində, ilk növbədə ermənilərin mexani-

ki yerdəyişməsi nəticəsində Şimali Azərbaycanda, keçmiş İrəvan xanlığının ərazisi də nəzərə alınmaqla onların sayı 24 dəfə artmış və 1916-cı ildə 1.211.145 nəfər olmuşdur. (11)

Rus tədqiqatçısı N. N. Şavrovun yazdığına görə XX əsrin əvvəlinədək Zaqafqaziyada yaşayan 1 mln. 300 min ermənidən bir milyon nəfərdən çoxu diyarın yerli sakinlərinə mənsub deyildilər və Rusiya tərəfindən burada məskunlaşdırılmışlardır. (12)

Şamaxıda müxtəlif dövrlərdə, konkret olaraq 1191-ci, 1667-ci, 1856-cı, 1859-cu, 1861-ci, 1872-ci və 1902-ci illərdə baş vermiş zəlzələlər xeyli insan itkisinə və dağıntıya səbəb olmuşdu. 1902-ci ildə baş verən güclü zəlzələ nəticəsində 2000 nəfər ölmüş, 16 min nəfər evsiz-eşiksiz qalmış, 4000 ev, 6 məscid uçmuş və bazar yanmışdı. Çar hökumətinin yerli müsəlman əhaliyə düşmən münasibəti bu dövrdə də özünü büruzə vermişdi. Zəlzələdən sağ çıxmış 16 min şamaxılıya cəmi üç həkim, bir tibb bacısı yardım göslərirdi. Hökumətdən heç bir kömək görməyən şamaxılılar özləri xilasetmə işlərinə başlamış və hətta zəlzələdən 9 gün sonra xarabalıqlar altından 12 yaşlı şamaxılı Ümmi Müslüm qızını çıxararaq xilas etmişlər. (13)

Çar xəfiyyə idarəsinin təhriki ilə 1905-1906-cı illərdə Bakıda (6-9 fevral 1905) və digər bölgələrdə ermənilər tərəfindən müsəlman qırğınları törədilsə də, bu zaman Şamaxıda ciddi qarşıdurma qeydə alınmamışdı. Lakin buna baxmayaraq Şamaxıda olan ermənilər Tiflis, Qazax, Gəncə, Şuşa və Cəbrayılda müsəlmanları qıran cinayətkarlara hər cür maddi köməklik göstərmişlər.

Rusiyanın Osmanlı İmperiyasındakı konsulu V.Mayevski həmin illərin qanlı hadisələri haqqında yazmışdı: "Bu dövrdə (1904-1906-cı illərdə) rus hakimiyyətinin zəifləməsi, bəzi hallarda isə onun əsla olmaması hər yerdə müşahidə olunurdu...Bizim cənubi–şərqi Qafqazın başına gəlmiş bəlalar həm "hakimiyyətin cinayətkar fəaliyyətsizliyi" nəticəsində, həm də çaxnaşmala-

rın əsas xadimləri olan "Daşnaksütyun"un cinayətkar fəaliyyəti nəticəsində baş verə bilərdi." (14)

Çar Rusiyasının Azərbaycanda yeritdiyi "parçala-hökmranlıq et" siyasəti ermənilərlə müsəlmanlar arasında nifaq salmaqla yanaşı, müsəlmanlar arasında da düşmənçiliyi qızışdırmaqdan ibarət idi. Bunun üçün Tiflisdə 1847–ci il dekabr ayının 13-də şiə məktəbi, 1849-cu il yanvarın 15-də isə sünnü məktəbi açılmışdır. Xalq arasında "Əli" şkolası, "Ömər" şkolası adlanan bu məktəblər şəbəkəsi tezliklə daha da genişləndirilərək Şamaxı, Quba, Şəki və başqa şəhərlərdə də təşkil olunmuşdur. Çarizmin bu bədnam siyasətinə etiraz olaraq Ü. Hacıbəyov 1907–ci ildə "İrşad" qəzetində yazırdı: "Rusiya hökuməti... əvvəlcə bizim gözümüzü yumdu ondan sonra başlayıb, şeyxülislam təyini, müfti nəsbi, "Ömər" şkolası küşadı,"Əli" şkolası təsisi, şiə zakonouçiteli, sünnü zakonouçiteli təyini ilə bərabər, sair fəsadlarla bizim aramızda əvvəlcədən qazılmış olan şiə və sünnü quyusunu daha gen və daha dərin... qazıb, rahat və arxayın oturdu" (15)

Çarizmin azərbaycanlılara inamsızlıq göstərərək onları orduya çağırmaması da müstəmləkə siyasətinin tərkib hissəsi idi ki, bu da azərbaycanlıların silahdan istifadə edə bilməməsinə, təşkil olunan milli qırğınlar zamanı onların tamamilə müdafiəsiz qalmasına səbəb olurdu. Bununla bağlı M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Çarlığın Azərbaycan türklərinə endirdiyi böyük zərbələrdən biri, onu əsgərlik hikmətindən miəf tutmasıydı. Bu surətdə fitrətin cəngavər bulunan bura türklərinə əsgərlik haqqını unutdurmaq və bu surətlə onları Rusiya imperializmi zərərsiz bir hala qoymaq istəmişdi" (16).

Məhz rus çarizminin və sovet Rusiyasının yeritdiyi imperiya siyasətinin, millətlər və dinlər arasında nifaq salmaq, onları bir-birinə qırdırmaq siyasətinin nəticəsi olaraq 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı növbəti dəhşətli cinayətlər

törədilmişdir.

1917-ci il oktyabrın 22-də Bakı Sovetinə və 1917-ci il noyabrın 26-28-də Cənubi Qafqazda Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərin nəticələri bolşeviklərin bu ərazidə çox zəif ictimai bazaya malik olduğunu subut etmişdi. Hətta yalan vədlərlə Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş bolşeviklər 1918–ci ilin mart hadisələrinə qədər şəhərdəki vəziyyətə tam nəzarət edə bilmirdilər. Onlar şəhər dumasının və milli şuraların fəaliyyətini dayandıra, milli qoşun hissələrini tərkisilah edə, burjuaziyanın müqavimətini qıra bilməmişdilər. Bakı Soveti şəhərdə real hakimiyyətə nail olmaq məqsədilə özü üçün təhlükə hesab etdiyi və seçkilərdə uduzduğu "Müsavat" partiyasını sıradan çıxarmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Bunun üçün isə bu təşkilatı dəstəkləyən müsəlman əhaliyə qarşı təzyiqləri artırır və bu siyasətdə ermənilərdən istifadə edirdi.

1918–ci ilin yanvar–mart aylarında erməni millətçi partiyaları müsəlman əhaliyə qarşı düşmənçiliyi artırmaq üçün müxtəlif təxribat və şantaj kampaniyasını gücləndirirdilər. S. Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti isə sovet orqanlarında ermənilərə yüksək vəzifələr verməklə onlara yaxından köməklik göstərirdi.

1918-ci ilin aprelində təşkil olunmuş Bakı Kommunasının başçısı S. Şaumyan nəinki Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu, hətta "Azərbaycan" sözünü belə qəbul etmirdi. Əmiryanın redaktoru olduğu "Bakinski raboçi" qəzeti bu sözü məsxərəyə qoymaqdan belə çəkinmirdi. (17)

Qafqaz cəbhəsinin ləğv edilməsindən sonra öz evlərinə geri qayıdan rus hərbi hissələrinin əsgərləri öz silah və sursatlarını çox ucuz qiymətə ermənilərə satırdılar. Bu zaman Rusiyada aclıq və səfalət hökm sürdüyündən hərbçilərin əksəriyyəti Rusiyaya qayıtmaqdansa Bakıda qalmağa üstünlük verirdilər. Mart soyqırımına bir həftə qalmış erməni millətçi partiyası olan "Daşnaksütyun" Bakıda hakimiyyəti ələ keçirməyin zəruri olduğunu elan etmiş-

di. Belə vəziyyətdə müsəlman əhali Bakı, Gəncə və Lənkəranda özünümüdafiə dəstələri yaratmağa başlasalar da bu işlər çox ləng aparılırdı.

Antanta dövlətlərinin bu şəraitdən erməni hərbi birləşmələrindən öz məqsədləri üçün istifadə etmək cəhdləri və bununla da yerli əhalinin faciələrinə biganə münasibətləri vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. Böyük Britaniya Xarici İşlər Nazirliyinin 4 yanvar 1918–ci il tarixli gizli məlumatı ingilislərin Cənubi Qafqazdakı maraqlarını özündə əks etdirirdi. Bu sənəddə Türkiyə əleyhinə təbliğata xüsusi yer verilirdi. Cənab P. Koksun məruzəsində deyilirdi: "Qafqaz müsəlmanları arasında təbliğatın sxemi sadədir. Biz elə etməliyik ki, Ərəbistan kralı Qafqaza nüfuzlu bir nümayəndə heyəti göndərərək oradakı və Krımdakı müsəlmanlardan ərəblərin müqəddəs yerləri türk işğalçılarından azad etmələri üçün dəstək alsınlar. Bundan başqa onları müharibəni davam etdirməyə və Qafqaz cəbhəsində maksimum sayda türk əsgəri saxlamağa həvəsləndirmək lazımdır." (18)

Münaqişə dövründə qırğının qarşısını almaq məqsədilə ruhanilərin əldə etdiyi razılaşmaya erməni silahlıları belə cavab vermişdi: "Müsəlman ruhaniləri erməni ruhaniləri ilə barışa bilər, lakin erməni xalqı müsəlmanlarla müharibə istəyir və bu işdə onu İngiltərə müdafiə edəcək." (19)

Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra erməni siyasətçilərinin ingilispərəst təbliğat aparması müsəlmanlar arasında ingilislərə münasibətin dəyişməsinə səbəb olmuşdu. Onlar Cənubi Qafqaz Seyminə müraciət edərək İngiltərə hökuməti ilə danışıqları dayandırmağı tələb etmiş və ingilis hərbi hissələrinin Qafqaza gəlməsinin əleyhinə olduqlarını bildirmişlər.

Kapitan Noel Azərbaycanda ingilislərə münasibətin pisləşməsi ilə əlaqədar 1918–ci ilin 22 yanvarında yazırdı: "Mən 6 həftə əvvəl burada olanda Azərbaycan icmasının rəhbərləri özlərini bizlə əsil

dost kimi aparırdılar. İndi, mən Bakıya qayıtdıqdan sonra onların münasibətlərinin dəyişərək şübhəli və pis gizlədilən düşmənçiliklə əvəz olunduğunu aşkara çixardım. Bu aşağıdakılarla izah oluna bilər:

1. Bizim erməni maraqlarına üstünlük verməyimizlə bağlı yayılmış ümumi rəylə.

2. Faktlar sübut edir ki, ermənilər bu rəyi gücləndirir və sərbəst şəkildə onunla alver edirlər.

3. Erməni milli alayının yaradılmasının prioritet hesab edilməsi. Mən belə hesab edirəm ki, bu "biz erməniləri müdafiə edir, müsəlmanlara etibar etmirik" kimi rus baş qərargahının baxışları ilə üst–üstə düşür. Mənim fikirimcə bu siyasət səhvdir və çox güman ki, fəlakətə aparacaq. (20)

Öz məqsədlərinə çatmaq üçün daim hiyləgər siyasət yeridən daşnaklar 1918–ci ilin mart–aprelində Antanta qüvvələri uzaqda olduğuna görə öz istəklərinə bolşeviklərin əli ilə çatmağa üstünlük verdilər.

1918–ci ildə Şamaxıda ermənilərin törətdiyi cinayətlər

1917-ci ildə baş verən fevral burjua inqilabından sonra yaranmış şərait "xalqlar həbsxanası" olan Rusiyanın müstəmləkələrində, o cümlədən Azərbaycanda milli şüurun inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bolşeviklərin 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra bəyan etdikləri "millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ" millətlərin müstəqil dövlətlər yaratmaq arzularının reallaşdırılmasında onlara müəyyən ümidlər vermişdir. Lakin oktyabr çevrilişindən dərhal sonra bolşeviklərin sözləri ilə əməlləri arasında olan ziddiyyətlər müstəqilliyə can atan millətləri faciələrlə üz-üzə qoydu. Bolşeviklər neft və digər sərvətlərlə zəngin olan Azərbaycanın müstəqilliyinin qarşısını almaq üçün yerli əhaliyə qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirməyə başladılar. Kommunist rəhbərlər tərəfindən 1918- ci ilin mart qırğını və 1990-cı il 20 yanvar faciəsi dövründə səsləndirilən "bizə azərbaycanlılar deyil, Azərbaycan lazımdır" sözləri bu siyasətin mahiyyətini açıb göstərir. Hazırda bir milyondan artıq azərbaycanlının öz vətənində qaçqına çevrilməsi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zəminində törədilən Xocalı soyqırımı, Qaradağlı, Ağdaban və digər faciələr, Azərbaycan ərazisinin 20%-nin işğal altında olmasının da əsas səbəbi məhz bu siyasətin müasir dövrdə davam etdirilməsidir.

1918–ci il mart qırğınlarının əsas səbəbləri haqqında əvvəllər Bakıda yaşamış, sonralar Almaniyaya mühacirət etmiş, kadet partiyasının üzvü B.Baykov öz xatirələrində belə yazmışdı: "Çar Rusiyasının bütün neftini Bakı verirdi. Neftin əksəriyyəti Volqa çayı vasitəsilə Rusiya şəhərlərinə daşınırdı.Volqada buzların

ərimәsilә ticarәt gәmilәrinin fәaliyyәti martın ortalarında başlanırdı. Bolşeviklәrin tәxirәsalınmaz vәzifәsi Bakını tezliklә işğal etmәk idi." (21)

S.Şaumyanın rәhbәrlik etdiyi Bakı Sovetinin әksinqilabi elementlәrlә mübarizә şüarı altında 1918-ci ilin martından başlayaraq bütün Bakı quberniyasında yaşayan azәrbaycanlılara qarşı hәyata keçirdiyi genosiddә ermәnilәr fәal rol oynamışlar.

S.Şaumyanın göstәrişi ilә Stepan Lalayev yerli әhaliyә qarşı palanlaşdırılan cinayәtlәrә hazırlıq mәqsәdilә 1917-ci ilin sonu 1918-ci ilin әvvәlәrindәn başlayaraq gizli surәtdә Şamaxıda yaşayan ermәnilәrә silah, sursat paylamışdır. Bu dövrdә müxtәlif cәbhәlәrdәn 7.000 ermәni әsgәri Bakıya gәtirilmişdi ki, onlar Bakı Sovetinin hәrbi qüvvәlәrinin tәrkibinә daxil edilmişdi. Bu mәsәlә barәdә ermәni alimi Q. Avetisyan qeyd edir ki, "Bakıda 25 alay, 18 min döyüşçüdәn ibarәt Qızıl Ordunun dörd briqadası var idi. Qızıl Ordu döyüşçülәrinin dә 70 faizi ermәni idi". (22)

İstintaq Komissiyası tәrәfindәn hazırlanan sәnәdә görә hәlә yanvar ayında Bakı Soveti tәrәfindәn 15 maşın silah, mart ayının ortalarında isә 60 maşın silah vә 2000 ermәni әsgәri Şamaxıya göndәrilmişdi.

Yelizavetpol (Gәncә) Müsәlman Milli Şurasının sәdri Xasmәmmәdov 1918–ci il martın 28-dә Seymin vә Cәnubi Qafqaz hökumәtinin sәdrinә göndәrdiyi teleqramında yazırdı ki, martın 18-dә bolşeviklәr tәrәfindәn Bakıdan 2000 yaxşı silahlanmış top vә pulemyota malik olan әsgәr dәstәsi Şamaxı qәzası istiqamәtindә yola salınmışdır. Dәstә yol boyu 15-dәn çox müsәlman kәndini mәhv edәrәk, Şamaxı şәhәrini darmadağın etmişdir. Minlәrlә müsәlman, o cümlәdәn qadın vә uşaqlar qılıncdan keçirilmişdir. Faciәni tәsvir etmәk olmur. Tәhqir vә zorakılıqlar hәddini aşmış-

dır. Təcili hökumətin köməyi lazımdır. (23)

Azərbaycan nümayəndələrinin tələbi ilə Cənubi Qafqaz Seymi Bakı Sovetinə qarşı 100 min manat pul, piyada qoşun və süvari hissələri, iki təyyarə, zirehli qatar, çoxlu silah və sursat ayırmışdı. 1918-ci il aprelin əvvəllərində knyaz Maqalovun komandanlığı ilə 2 minə yaxın silahlı dəstə Tiflis və Gəncə tərəfdən irəliləyərək, Hacıqabul stansiyasını tutmuşdu. Eyni zamanda şimaldan, Dağıstan tərəfdən, Bakı istiqamətində Nəcməddin Qotsinskinin qüvvələri hücuma keçmişdi (24)

Lakin bütün bunlara baxmayaraq azərbaycanlılara qarşı erməni qırğınlarının qarşısını almaq mümkün olmamışdı.

Şamaxı soyqırımının baş verdiyi dəqiq tarixlər çox təəssüf ki, əksər kitab və məqalələrdə konkret göstərilməyib. Bəzi kitab və məqalələrdə hadisələrin 1918–ci il martın 18-də, bəzilərində 1918–ci ilin aprel ayında, bəzilərində 3-16 apreldə baş verdiyi qeyd olunur. Mövcud mənbələri müqayisəli təhlil etməklə cinayətlərin baş verdiyi günləri müəyyən etmək mümkündür. Araşdırmalar Şamaxı soyqırımının qısa fasilələrlə bir neçə mərhələdə, Bakı və Qubadakı qırğınlardan əvvəl baş verdiyini təsdiq edir (mötərizənin içərisində yazılan tarixlər yeni təqvimlədir–müəllif) :

I mərhələ-martın əvvələri–15 (27) mart 1918–ci il (400 erməni əsgərinin Kürdəmirdən Şamaxıya doğru irəlləməsi ilə başlayıb, 15 (27) martda dini rəhbərlərin razılaşması ilə müvəqqəti dayandırılıb.)

II mərhələ-18 (30) mart-28 mart (09 aprel) 1918-ci il. (1918–ci il martın 18- də (30) başlayıb və martın 28-də (aprelin 9-da) İ. Ziyadxanovun dəstəsinin Şamaxını azad etməsi ilə müvəqqəti qarşısı alınıb.)

III mərhələ-6 aprel (18 aprel) –20 iyul (01 avqust) 1918–ci il. (İ.

Ziyadxanovun dəstəsinin Şamaxını tərk etməsindən, martın 31–dən 6 gün sonra Şamaxının yenidən ermənilər tərəfindən tutulması ilə, yəni 1918–ci il aprelin 6-dan (18) başlayıb və Türkiyənin Qafqaz İslam Ordusu ilə birlikdə milli ordunun iyulun 20-də (avqustun 1-də) Şamaxını azad etməsinə qədər davam edib.

Faciələr Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu, XI rus ordusu tərəfindən 29 aprel 1920–ci ildə Şamaxının yenidən işğalı ilə davam etmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, təkcə 1920-ci ilin yazından 1921-ci ilin əvvəllərinədək Azərbaycanda 40 mindən artıq insan siyasi repressiyaya məruz qalmış, heç bir günahı olmadan güllələnmişdir. (25) Repressiyalar sonrakı illərdə də davam etmişdir. Akademik Z. Bünyadov "Qırmızı terror" kitabında yazır:" 1936-1937-ci illərdə təxminən 70-80 min azərbaycanlı ziyalı məhv edilmişdir." (26)

Şamaxıda ermənilər tərəfindən dinc əhaliyə qarşı cinayətlər, 1918-ci il martın əvvələrində rus–türk cəbhəsindən geri qayıdan 400 nəfər erməni əsgərinin Kürdəmirdən Şamaxıya gəlməsi ilə başlamışdı. Onların məqsədlərindən xəbərsiz olan Bakı Müsəlman Komitəsi Şamaxı şəhər rəhbəri Teymur bəy Xudaverdiyevə məlumat verərək Şamaxıya qayıdan erməni əsgərlərinə yardım göstərməyi xahiş etmişdi. Buna görə də Şamaxı rəhbərliyi onları qarşılamaq üçün Ağsuya nümayəndə heyəti göndərmişdi. Lakin nümayəndə heyəti yolda olarkən xəbər tutmuşdu ki, həmin erməni dəstəsi bir neçə hissəyə bölünərək müdafiə cəhətdən ən zəif yaşayış məntəqələri olan Bico vəLəngəbiz kəndlərinə hücum etmişlər. Atışma nəticəsində bir neçə müsəlman və erməni ölmüşdür. Bu hadisədən daha da azğınlaşan ermənilər dərhal Bakı erməni komitəsinə məlumat vermişlər. Onlar da yerli əhalini tamamilə məhv etmək üçün az müddət ərzində müxtəlif silah-

larla təhciz edilmiş 3 min ermənini Şamaxıya göndərmişlər. Bundan xəbər tutan Müsəlman İcraiyyə Komitəsinin yerli şöbəsi Şamaxı əyalət rəisi Hacıcamalbəyovu, əyalət qazisi Abdulxalıq Əfəndi Əfəndiyevi və erməni yepiskopunu onlarla danışıqlara göndərmişdi. Nümayəndə heyəti onlardan geri qayıtmalarını xahiş etdikdə, erməni quldur dəstəsinin başçısı cavabında bildirmişdi ki, "biz bura qayıtmaq üçün deyil, Şamaxını yerlə-yeksan etməyə, müsəlman əhalini tamamilə qırmağa gəlmişik".

Bundan sonra nümayəndə heyəti Şamaxıya qayıdaraq vəziyyətdən çıxış yolları axtarmağa başlamışlar. Ertəsi gün erməni yepiskopu Baqrat və molokanların nümayəndəsi Karabanov Müsəlman İcraiyyə Komitəsinin Şamaxı şöbəsinə gələrək Xaç və İncil qarşısında azərbaycanlılarla sülh və qardaşlıq şəraitində yaşayacaqlarına və heç vaxt onlara qarşı silahlı çıxış etməyəcəklərinə and içərək söz vermişlər. Səhəri günü 18 mart 1918-ci il tarixdə səhər saat 6-00 da ermənilər Şamaxını mühasirəyə alaraq 10 topdan, yüzlərlə pulemyotlardan və digər silahlardan şəhəri atəşə tutmuşlar. Bundan sonra şəhərin bir neçə məhəlləsində yanğınlar başlamışdı. Həmin gün axşam müdafiəsiz qalan şəhər əhalisi təslim olmağa məcbur olmuşdu. Bundan sonra ermənilər dinc əhaliyə qarşı dəhşətli soyğunçuluq və qırğınlar törətməyə başlamışlar. Şamaxıya daxil olan erməni yaraqlıları şəhəri yenidən talan etmişlər. Şəhərdə az-çox salamat qalmış tikililər yandırılmış, şəhər yaxınlığında olan qəbristanlıqlar təhqir edilmişdi. Şamaxıda ermənilər törətdikləri qətlləri xüsusi qəddarlıqla həyata keçirmişlər. Belə ki, qətl edilənlərin qolları, qıçları, burunları, qulaqları kəsilmiş, gözləri çıxarılmış, qarınları yırtılmış, yandırılmış, çox böyük əziyyətlərlə öldürülmüşlər.

Şamaxı hadisələri ilə bağlı "Azərbaycan" qəzetinin 1918–ci

il 19 saylı buraxılışında gedən bir yazıda qeyd olunmuşdu ki, S.Lalayevin Şamaxı müsəlmanlarına tutduğu divan bizim bu müharibə dövründə üzləşdiyimiz bütün dəhşətləri geridə qoyur.

Şamaxıda qırğına rəhbərlik edən S. Lalayevin qəddarlığı o həddə çatmışdır ki, bu hətta onun silahdaşları olan T. Əmirov və İ. Boqomolovun da narazılığına səbəb olmuşdu.

İ. Boqomolovun A. Caparidzenin adına göndərdiyi müraciətdə deyilirdi: "Bir daha sizdən xahiş edirəm ki, cəllad Lalayevi həbs edəsiniz. O, çoxlu sayda qadın və uşaq öldürmüş, evləri qarət etmişdir. Əmirov onu, həbs etmək istədikdə, qaçıb gizlənmişdir. Hamı təsdiq edir ki, o, məscidi yandırmış və orada çoxlu qadın qətlə yetirmişdi." Lakin bu müraciətə A. Caparidzedən heç bir cavabı olmamışdır. Çünki o, S. Lalayevi himayə edən S. Şaumyanın onun həbsi ilə bağlı hərbi–istintaq komissiyasının sədri Kojemyakoya etdiyi etirazdan xəbərdar idi. (27)

Şamaxıda baş verən cinayətlərin daha qəddarlıqla həyata keçirilməsində rus və erməni millətçilərinin anti–türk, anti-müsəlman siyasəti ilə yanaşı, S.Lalayevin şəxsi intiqam hissi, yerli əhaliyə bəslədiyi kin–küdurətin də müəyyən təsiri olmuşdur. O, 1905–1906–cı illərdə baş vermiş erməni–müsəlman qırğınları zamanı öldürülmüş atasının və əmisinin intiqamını şamaxılılardan almaq üçün dinc əhaliyə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətmişdi. Lakin faktlar sübut edir ki, 1905–1906–cı illərdə onun atası və əmisi öz cinayətkar əməllərinin qurbanı olmuşlar. Bakı Mixaylov xəstəxanasının sənədlərinə görə, 1905-ci ilin 6 fevralında erməni milyonçuları Balabek Lalayevin, Artyom Babayantsın, İsay Ter Osipovun və başqa maqnatların havadarlığı ilə terror qrupu 18 adamı öldürmüş və 33 nəfəri yaralamışdır. Onların 34-ü azərbaycanlı, 6-cı rus, qalanları başqa millətlərin nümayəndələridir. Həmin

cinayətkar qrup ertəsi gün 100-dək dinc vətəndaşı öldürmüş və yaralamışdı. (28)

Şamaxıda ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər o qədər dəhşətli olmuşdu ki, hətta nə qədər çalışsalar da o dövrdəki bolşevik mətbuatı da bu faciəyə öz münasibətini gizlədə bilməmişdi. Lakin onlar müsəlman əhaliyə qarşı edilən bu vəhşiliklərə "dinc əhaliyə qarşı da bəzi haqsızlıqlar törədildi" kimi loyal münasibət bəsləməklə kifayətlənmişlər.

S.Lalayev və T.Əmirovun rəhbərliyi ilə təkcə Şamaxı şəhərində bir neçə gündə minlərlə müsəlman qətlə yetirilmişdir. O dövrdə Şamaxının adlı-sanlı şəxsiyyətlərindən olan Molla Cəfərqulu Axund, şəhər hakimi Teymur bəy Xudaverdov, birinci dövlət dumasına Şamaxıdan deputat seçilmiş Məmməd Əliyev, Molla Hacı Məhyəddin Əfəndi, Hacıbaba Abbasov, Əşrəf Hacıyev, Hacı Əbdül Xəlil Əhmədov, Ağa Əhməd Əhmədov, Hacı Qəni Zeynal, Hacı Əbdül Hüseyn Zeynalov, Hacı İsrafil Məmmədov, Mir İbrahim Seyidov, Hacı İbrahim Salamov, Hacı Əbdül-Qasım Qasımov, Əyyubağa Veysov, Zeynəb xanım Veysova, Əliabbas bəy İbrahimbəyov, Ələkbər Qədirbəyov, Əbdürəhim ağa Ağalarov, Zəkəriyyə Əfəndi Mehdi Xəlil oğlu, Ziyəddin Abdullayev, Hacı Molla Həsən Zeynalov, Mahmud Hacıağa oğlu və bir çox başqaları da öldürülənlərin arasında idi.

Şamaxıda bu dövrdə ermənilər tərəfindən 13 məhəllə məscidi və məşhur müqəddəs ocaq-Cənubi Qafqazda və Yaxın Şərqdə ən qədim müsəlman məbədlərindən olan, 743-cü ildə inşa edilmiş Cümə məscidi də yandırılmışdı. Bu məscid müsəlmanlara həm bir qibləgah, həm də qədim abidə kimi əziz idi. Çoxlu sayda qadın və uşaq həyatlarını xilas etmək üçün bu məscidə pənah gətirmişdi. Onlar belə hesab edirdilər ki, əhali arasında böyük nüfuza malik

olan Molla Cəfərqulu Axundun da içərisində olduğu allah evinə ermənilər toxunmağa cürət etməzlər. Lakin erməni quldurları məscidə daxil olan kimi Axundun gözlərini çıxarmış, dilini, qulağını, burnunu kəsmiş, diri–diri dərisini soyaraq güllələmişdilər. Bundan sonra dinc əhalini məscidə yığaraq yandırmışlar. (29)

Şamaxıda 1918–ci ilin mart–aprel aylarında öldürülənlərin sayı haqqında müxtəlif məlumatlar mövcuddur. Bəzi məlumatlarda öldürülənlərin sayı 7 min, bəzilərində 8 minə qədər, bəzilərində 8–12, bəzilərində isə 40 minə qədər olduğu göstərilir. 1920–ci ildə mühacir ədəbiyyatında öldürülənlərin sayı bir mənbədə 12 minə qədər, digər bir mənbədə isə 17 min nəfər olduğu göstərilir. (30)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən Fövqəladə İstintaq Komissiyası 1918–ci ilin mart–aprel aylarında Şamaxı qəzasının azərbaycanlılar yaşayan 58 kəndinə ermənilərin hücumu zamanı ölənlərin sayının aşağıdakı kimi olduğunu müəyyən etmişdir:

№	Kəndin adı	Ölənlərin sayı			Yaralı
		Kişi	Qadın	Uşaq	
1	Cəyirli	40	20	15	4
2	Ərəbqədim	200	100	78	Yox
3	Cəmcəmli	15	5	6	Yox
4	Mırtı	4		1	-
5	Talış -Məlik	11	4	1	-
6	Mirikənd	8	9	2	Yox
7	Şərədil	10	5	5	Yox
8	Quşçu	192	115	25	Yox
9	Şıxməzid	10	5	3	Yox
10	Yuxarı Çağan	1	-	-	-
11	Ağabəyli	7	3	4	Yox
12	Qaravəlli	40	50	30	Yox

13	Barbar Navahı	15	10	5	Yox
14	Gorus -Çaparlı	10	15	10	1
15	Kürdəmir	25	-	-	-
16	Qonaqkənd	25	5	4	Yox
17	Ovculu	5	10	12	Yox
18	Bağırlı	80	150	140	Yox
19	Təkəli	360	412	150	Yox
20	Hacılı	40	60	30	Yox
21	Dilman	300	235	50	Yox
22	Kalva	250	150	100	2
23	Xatman	60	40	20	Yox
24	Suraxanı	11	3	6	Yox
25	Xəsiqara	46	20	16	Yox
26	Tirğan	300	40	20	Yox
27	Talışnuru	20	5	-	-
28	Sərdakar	8	12	8	Yox
29	Zərqəva	40	4	5	Yox
30	Xankəndi	12	8	-	Yox
31	Təbiyə	12	3	2	Yox
32	Makahı	6	1	1	Yox
33	Tağlabiyan	7	22	7	Yox
34	Girdivan	10	5	7	Yox
35	Kələrağ	1	-	-	-
36	Bizlən	50	30	20	Yox
37	Müci	150	50	25	Yox
38	Qıraltan	30	20	21	Yox
39	Pir qaraçuxa	4	3	5	Yox
40	Sulut	38	1	4	-
41	Zeyvə	30	20	32	Yox
42	Nuran	30	50	37	Yox
43	Nüydi	40	7	10	Yox
44	Qəşəd	50	40	27	Yox
45	Sündi	250	-	-	-

46	Şıxlar	4	-	-	-
47	Bəlkə	16	-	-	-
48	Ağsu	200	-	-	-
49	Qəməli	9	18	16	-
50	Məlik çobanı	10	-	-	-
51	Çuxanlı	52	-	-	-
52	Qurbançı	93	-	-	-
53	Mərəzə	300	-	-	-
54	Nabır	60	-	-	-
55	Qaradüzlü	8	-	-	-
56	Ərəbşahverdi	22	-	-	-
57	Çaylı Vahidbəyli	5	-	-	-
58	Şıxzərli	?	-	-	-
	Cəmi	3632	1771	956	7

Lakin ekspertlərin arxivdəki aktlarda olan rəqəmlər üzrə hesablamalarına görə Şamaxı qəzasının 53 kəndində ermənilər 8027 nəfər azərbaycanlını qətlə yetirmişlər ki, onlardan da 4190 nəfəri kişi, 2560 nəfəri qadın və 1277 nəfəri uşaq olmuşdur. Hesablamalara görə bu kəndlərə dəyən ümumi maddi zərər o dövrün qiymətləri ilə 339,5 milyon manat olmuşdur. Digər mənbədə isə Şamaxının 72 kəndində ermənilərin 7 min nəfəri, o cümlədən 1653 qadın və 965 uşağı qətlə yetirdiyi bildirilir. (31)

Bu dövrdə Şamaxı qəzasında 120 kənd olmuşdur ki, bunlardan da 86-sı erməni təcavüzünə məruz qalmışdı. Göründüyü kimi, komissiya öz işini dayandırdığından, soyqırıma məruz qalmış digər 33 kənd haqqında məlumat toplamaq mümkün olmamışdı. Şamaxı qəzası üzrə təcavüzə məruz qalmış kəndlər hazırda Şamaxı, Qobustan, Kürdəmir, Ağsu, İsmayıllı rayonlarının ərazisində yerləşir.

Ermənilərin 1918–ci ildə Şamaxı qəzasında cinayət törətdikləri 86 kənd aşağıdakılardır:

Qəbristan nahiyəsi (Qobustan) (19 kənd) -Mərəzəli, Şıxlar, Çuxanlı, Sündi, Mərzəndiyə, Nabur, Təklə-Hacı Məmməd Hüseyn, Yekəxana Talıb, Qurbançı, Ərəbşahverdi, Ərəbşalbaş, Cəmcəmli, Sıxzərli, Qaracüzlü, Təsi, Təklə-Mirzəbaba, Bəklə, Çəyirli, Ərəbqədim.

Mədrəsə nahiyəsi (41 kənd) –Güyzi, Çaylı, Mirikənd, Muğanlı, Mırtı, Talış-Məlik-Umud, Şərədil, Qaravəlli-Vahid bəy, Məlcək, Xınıslı, Ağabəyli, Avtahi, Bico, Alpout, Osmanbəyli, Ləngəbiz, Qəşəd, Keçidinməz, Çarhan, Nüydü, Boyat, Adnalı, Kürdəmic, Qonaqkənd, Həmyəli, Cabanı, Çaylı-Baxış bəy, Avaxıl, Yuxarı Çağan, Dədəgünəş, Aşağı Çağan, Əngəxaran, Gəgəli, Cavanşir, Ağsu, Şeyməzid, Gorus- Çaparlı, Bortor-Navahı, Bağırlı, Ovçulu, Göylər.

Qoşun nahiyəsi (26 kənd) -Nügədi, Nuran, Zeyla, Pur Qara-Çuxa, Suraxanı, Kiçatan, Koleybugut, Şabian, Maçahi, Tağlabiyan, Kelerarac, Koyurdivan, Pir Əbdül-Qasım, Bizlyan, Müdji, Gaciman, Dilman, Kelva (Nevla), Hatman, Hosa-dara, Sulut, Tircan, Talış-Nuri, Hon-kend, Sardagar, Zargava. (32)

1918–ci ildə ermənilər tərəfində qırğınlar törədilmiş kəndlərin bir hissəsi hazırda İsmayıllı rayonu ərazisinə düşür. Bunu www.ismayilli.aztelekom.org saytına qoyulmuş aşağıdakı məlumat da təsdiq edir:

İsmayıllı rayonu üzrə 1918-ci il soyqırımının qurbanları					
s/s	Kəndlərin adı	Cəmi	Kişilər	Qadınlar	Uşaqlar
1	Tircan	360	300	40	20
2	Mücü	225	150	50	25
3	Bizlan	100	50	30	20
4	Qıçatan	71	30	20	21

5	Sulut	43	38	1	4
6	Zeyvə	82	30	20	32
7	Tağlabyan	36	7	22	7
8	Kürdüvan	22	10	5	7
9	Zərnava	49	40	4	5
10	Xankəndi	20	12	8	0
11	Sərdahar	28	26	1	1
12	Maçaxı	8	-	-	-
13	Kürtmaşı	68	-	-	-
14	Diyallı	36	-	-	-
15	Talıstan	24	-	-	-

Şamaxıda 1918–ci ilin mart–aprel aylarında öldürülənlərin sayının dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı ötən əsrin 90-cı illərindən bəri Şamaxının yerli tədqiqatçıları da ciddi araşdırmalar aparmışlar. Onların tədqiqatı nəticəsində (yüz nəfərə yaxın şahiddən toplanan xatirə və məlumatlar) müəyyən edilmişdir ki, erməni cinayətkarları - S.Şaumyan, S.Lalayev, Z.Arestisyan, T.Əmirov və A.Əmiryan qardaşlarının rəhbərliyi və yerli havadarlarının iştirakı ilə Şamaxı şəhərində təqribən, 14-16 min, onun 40 kənd və obalarında (bugünkü Şamaxı və Qobustan rayonları ərazisindəki kəndlər) 6-8 min nəfəri qətlə yetirmişlər. Şamaxı şəhəri, onun kənd və obalarından didərgin, qaçqın düşənlərin sayı isə 18 min nəfərdən çox olmuşdur. Mənbələrdə bu qırğın zamanı Şamaxı qəzasında 58 kəndin yerlə-yeksan edildiyi, yandırıldığı haqqında məlumat verilir. Həmin siyahıya faciə törədilmiş bəzi kənd və obaların adı düşməmişdir. Həmin kənd və obaları da siyahıya daxil edəndə məlum olur ki, 1918-ci il soyqırımı zamanı Şamaxı qəzasının 90-a yaxın, rayonun isə 40-dan artıq kənd və obası

faciəyə məruz qalmışdır. (33)

Ermənilərin Şamaxı şəhəri ilə yanaşı, kəndlərdə törətdikləri vəhşiliklərə misal olaraq Əngəxaran kəndində baş verənləri göstərmək olar.

Ermənilər martın 18-də sübh çağı Şamaxının 3-4 verstliyində olan Əngəxaran kəndinə də qəfil hücum etmişdilər. Əngəxarana soxulan düşmənlər kəndi mühasirəyə alaraq oradakı əhalini qırır, kəndi qarət edir, yandırır və sağ qalan əhalini isə əsir alırdılar. Əsir alınmış Əngəxaran sakinlərinin uşaqları azərbaycanlı kəndi olan Məlhəmə aparılıb orada saxlanılır. 88 kişini isə Çuxuryurda aparırlar. Kəndə çatmamış onlar əsirləri bağda saxlayaraq bir neçə nəfərini güllələyirlər. Qalan 76 nəfəri isə əsir kimi Mədrəsə kəndində yerləşən erməni qərargahının sərəncamına göndərirlər. Yolda iki nəfəri də güllələyirlər. Mədrəsə kəndinə cəmi 74 nəfər sağ azərbaycanlı gəlib çıxır. Gəncədən gələn İ.Ziyadxanovun silahlı dəstəsi Şamaxıya girdikdə əngəxaranlılar qohumlarının taleyindən xəbər tutmaq üçün Mədrəsə kəndinə gedirlər. Onlar kəndin kənarında əngəxaranlı əsirlərin hamısının öldürüldüyünü və meyitlərinin eybəcər hala salındığını görürlər. Meyitlərin qulaqları, burunları, əlləri və ayaqları kəsilmiş, bir çox ölülərin döşlərində yanıq izləri aşkar edilmişdir. Bu da sübut edirdi ki, hələ sağ ikən ermənilər onların sinələri üzərində od qalamışlar. Bundan başqa dağıdılmış kənddən qaçıb canını qurtara bilmiş Əngəxaran sakinlərinin çoxu aclıqdan, soyuqdan və xəstəlikdən tələf olmuşlar.

Əngəxaranda ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərlə əlaqədar təhqiqat materiallarında həmkəndlilərinin və şahidlərin ifadələrinə görə tərtib edilmiş siyahılarda bu kənddən ermənilərin böyük işgəncələrlə qətlə yetirdiyi 237 nəfərin adı var. (34)

Şamaxı şəhərinin sakini Mövsüm bəy Sadıqbəyov Azərbaycan hökuməti yanında təşkil edilmiş Fövqəladə İstintaq Komissiyası tərəfindən dindirilərkən bildirmişdir ki, mən hələ Kürdəmirdə olduğum vaxt eşitdim ki, ermənilər Mədrəsəyə yanvar ayının əvvəllərindən başlayaraq on iki, yaxud on altı araba silah gətirmişlər.

Bu hadisənin şahidi olan Şamaxı sakini Məhiyyəddin Əfəndi oğlu isə bu barədə belə ifadə vermişdir: “Ermənilər Şamaxını top atəşinə tutduqdan sonra əhali küçəyə qaçdı... Bir neçə saatdan sonra ermənilər şəhərə basqın edib, evləri yandırmağa və adamları güllələməyə başladılar. Bu qırğına Qavril, Qaraoğlanov, poçt-teleqraf idarəsinin rəisi Gülbəndov, Qaramanov, dəllək Samvel, dəllək Ovanes, Stepan Lalayev, mədrəsəli Sidrak və bir çox başqaları rəhbərlik edirdilər.

Bu qırğından birtəhər canlarını qurtarıb qaçan azərbaycanlılar Kürdəmirdə, Gəncədə özlərinə sığınacaq tapmaqla Şamaxıda erməni əsirliyində qalmış müsəlmanları xilas etmək üçün müxtəlif qurumlara müraciətlər etmişlər. Bundan sonra martın 28-də İsmayıl xan Ziyadxanov kiçik bir dəstə ilə Şamaxıya daxil olmuşdu. Ermənilər silahlı toqquşmadan ehtiyat edərək Qozluçay kəndinə çəkilərək, burada qüvvə toplamağa başlamışlar.

İsmayıl xan Qozluçay kəndində toplaşmış ermənilərin təslim olmasını tələb edərək iki gün gözləmişdi. Bundan sonra ermənilərə əlavə kömək gəldiyindən onlar təslim olmaqdan imtina etmişlər. İ. Ziyadxanovun dəstəsi qüvvələr nisbəti qeyri-bərabər olduğundan geri çəkilməyə və elə həmin gün axşamüstü Şamaxını tərk etməyə məcbur olmuşdu. Bundan altı gün sonra yenidən Şamaxıya daxil olan ermənilər əvvəlki vəhşiliklərini davam etdirmişlər.

Bu hadisənin şahidi olan S.Əfəndiyev qeyd edir ki, Şamaxı-

da meyid əlindən tərpənmək mümkün deyildi. Hər addımbaşı müsəlmanların vəhşicəsinə öldürülmüş meyidlərini görürdüm. Bir yerdə gördüyüm dəhşətli mənzərə heç vaxt yadımdan çıxmayacaq. İki nəfər insanın-öldürülmüş kişi və qadın meyidləri üzərində yarıya bölünmuş 3-4 yaşlı uşaq meyidi qoyulmuşdu. (35)

Şamaxıda əhalinin sayının müqayisəli təhlili çar və bolşevik Rusiyasının apardığı anti–müsəlman siyasətinin acı nəticələrini üzə çıxarmağa imkan verir. Əgər 1811-ci ildə Şamaxı xanlığı ərazisində 24 min ailə, 1918-ci ildə Şamaxı qəzasında 15 min əhali yaşayırdısa, 1921-ci ildə əhalinin sayı 1700 nəfərə enmişdi ki, bu da faciələrin necə böyük miqyasda aparıldığını bir daha sübut edir. (36)

Şamaxı qırğınından salamat qalan qaçqınlar Göyçay qəza mərkəzinə üz tutmuşdular. Lakin qırğından xilas olub, aclığa, soyuğa, hər cür ağır məhrumiyyətə dözən şamaxılılar Qarasu deyilən bataqlığın suyundan içdiklərinə görə yoluxucu xəstəliklərə yoluxaraq, kütləvi şəkildə qırılmışlar. Azərbaycanın görkəmli şairi Abbas Səhhət də Şamaxıdakı qırğından yaxa qurtarmasına baxmayaraq, həmin ildə aclıq və soyuqdan xəstələnərək Gəncədə vəfat etmişdi.

Şamaxı və Bakının düşməndən azad edilməsi beynəlxalq güclərin Rusiya ilə Azərbaycan və Türkiyənin əleyhinə gizli sövdələşmələr apardığı, Antanta və Üçlər İttifaqı rəhbərlərinin düşmənə dəstək verdiyi çox gərgin bir dövrə təsadüf edirdi.

Bakı Soveti süqut etdikdən sonra 1918-ci il avqustun 1-də İngilis konsulu Mak Donelin iştirakı ilə Rəyasət Heyətinin sədri-A.Arakelyan olmaqla Bakıda eser-daşnak-menşeviklərdən ibarət Sentrokaspi diktaturası yaradılmışdı. Həmin qurumun dəvəti ilə 4 və 18 avqustda polkovnik Stokson və general Denstervil başda ol-

maqla 1500 nəfərlik Britaniya ordusunun Bakıya gəlməsi, Almaniyanın sovet Rusiyası ilə 27 avqust 1918–ci il tarixdə Berlində Brest müqaviləsinə əlavə sazişin imzalaması bunu sübut edir. Həmin müqavilənin Qafqazla əlaqədar IV hissəsində aşağıdakı şərtlər irəli sürülmüşdü:

1) Rusiya almanların müstəqil Gürcüstanı tanıması ilə razılaşacaqlar;

2) Almaniya Gürcüstan ərazisindən kənarda və Türkiyənin Brest–Litovsk müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilmiş sərhədlərində üçüncü bir dövlətə hərbi yardım etməyəcəkdi;

3) Almaniya hər hansı bir üçüncü dövlətin Şamaxı və Bakı qəzalarının sərhədlərini keçəcəyi təqdirdə ölçü götürəcəkdi;

4) Rusiya Almaniyaya ya Bakıdan çıxarılan neftin dörddə bir hissəsini, ya da xüsusi aylıq faiz göndərəcəkdi. (37)

Lakin bütün bu çətinliklərə baxmayaraq 1918–ci ilin 6 iyun–20 iyul tarixlərində Ucar, Müsüslü, Kürdəmir, Göyçay, Qaraməryəm, Ağsu isqiamətlərində gedən qanlı döyüşlərdən sonra Şamaxı düşməndən azad olunmuşdu. İyulun 19-da güclü yağış yağmasına baxmayaraq Qafqaz İslam Ordusunun 13–cü piyada taqımı hücuma keçərək 20 iyul səhər saat 6–00 da Göylər, Çuxanlı, Məlik Çobanlı, Mərəz kəndlərini azad etdikdən sonra Şamaxını düşməndən təmizləmişlər. Çuxanlı və Məlik Çobanlı kəndlərində düşmənin 1 topu, 2 pulemyotu, 1 yük və 1 zirehli avtomobili qənimət olaraq ələ keçirilmişdi. Əsirlərin arasında 1 zabit və 4 əsgər olmaqla 5 ingilis hərbiçisinin olması sübut edir ki, hələ Sentrokaspi diktaturası qurulmamışdan və ingilislər Bakıya gəlməmişdən əvvəl ingilis hərbiçiləri Qafqaz İslam Ordusuna qarşı döyüşlərdə bolşevik–erməni qüvvələrinə gizli şəkildə hərbi yardımlar etmişlər. (38)

1918–ci ilin avqust–sentyabr aylarında qardaş Türkiyənin Qaf-

qaz İslam Ordusunun Azərbaycan hərbi qüvvələri ilə birlikdə Bakıya yaxınlaşmasından təşvişə düşən bolşevik komissarlar və Sentrokaspi diktaturasının rəhbərləri qaçarkən Bakı bankından özlərinə məxsus olmayan milyonlarla manat pul götürsələr də, əhalidən qarət etdikləri səkkiz qutu və iki torbada olan ziynət əşyalarını aparmağa macal tapmamışlar. Bunları müsadirə edən Azərbaycan Hökuməti ciddi ehiyac içində olmasına baxmayaraq 1918–ci ildə quldurların əhalidən qarət etdiyi bu zinət əşyalarını sahiblərinə qaytarmaq üçün komissiya təşkil etmişdir. (39)

Bakı azad olunduqdan sonra 1918–ci il sentyabrın 17–də Azərbaycan hökuməti əhaliyə müraciət etmişdi. Hökumətin başçısı F. Xoyski muraciətlə bağlı demişdi: "Burada müsəlmanlar qırılmış, namusuna, canına təcavüz edilmiş, əlindən ixtiyarı qoparılmış,… üç gün davadan sonra şəhər alınmış, əhali və qoşun şəhərə acıqlı girmiş idi… hökumət üç gündən sonra Bakıya girdi. O vaxtadək nə olmuşsa da hökümət gəldikdən sonra Azərbaycan hökuməti adından Bakıya və onun ətrafı əhalisinə məlumatla müraciət etdi. Bu məlumatda millətindən, dilindən, asılı olmayaraq Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşların bərabər hüquqa malik olduğu, onların həyatı, əmlakı və hüquqlarının qorunacağı, ictimai qayda-qanunu pozanların müharibə qaydası ilə cəzalandırılacağı göstərilirdi." (40)

Hökumətin bu müraciəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bolşevik- daşnak rejimindən fərqli olaraq sivil, hüquqi dövlət olduğunu bir daha sübut edir.

N.Nərimanov Şamaxı qırğını haqqında yazırdı: "Şamaxıdan qayıdandan sonra... M.Əzizbəyov göz yaşı içində şahidi olduğu faciəni mənə danışdı. T. Əmirovun və S.Lalayevin əvvəllər Bakıda olan silahlı dəstələri yaşına və cinsinə məhəl qoymadan bütün

azərbaycanlıları öldürdülər; onlar hələ dünyada görünməmiş bir cinayət törətdilər, uşaqları süngü və qılıncdan keçirir, adamları məscidə toplayıb kerosin töküb yadırırdılar. Mənim üçün aydın oldu ki, Bakıda Sovet hakimiyyəti daşnaklardan, asılıdır. Bu da aydındır ki, erməni bandaları tərəfindən azərbaycanlı əhaliyə edilən bu qədər zülmdən sonra Azərbaycan proletariatının Sovet hakimiyyətindən üz döndərməyə öz burjuaziyasının hamiliyi altına keçərək, ondan və Türkiyədən kömək gözləməyə haqqı var idi”. (41)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (may 1918–aprel 1920) 1919 və 1920-ci il martın 31-i Milli Matəm günü kimi qeyd edilib. Bu dövrdə nəşr olunan “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərə aid çoxlu sayda tükürpədici faktlar yazılmışdı. Həmin dəhşətli günlərin şahidi olmuş alman A.Y.Kluqe 1918–ci il hadisələri haqqında yazırdı ki, ermənilər müsəlman (azərbaycanlı) məhəllələrinə soxularaq hər kəsi öldürür, qılıncla parçalayır, süngü ilə dəlmə-deşik edirdilər. Qırğından bir neçə gün sonra bir çuxurdan çıxarılan 87 azərbaycanlı cəsədinin qulaqları, burunları kəsilmiş, qarınları yırtılmış, cinsiyyət orqanları doğranmışdır. Ermənilər uşaqlara acımadıqları kimi, yaşlılara da rəhm etməmişdilər. M.Ə.Rəsulzadə A.Y.Kluqeyə istinadən yazırdı: “Kluqenin, digər əcnəbilərin o günlərin xatirəsi olmaq üzrə almış olduqları və bu gün əllərdə mövcud olan fotolar çox faciəli mənzərələri əks etdirir. Bir yığın qızlı-erkəkli cocuq ölüləri üzərində qocaman çoban köpəkləri bu məsum yavruları gəmirir... Çılpaq bir qadın yerə sərilmiş, ölmüş... bu ölü vücudun qurumuş məməsini canlı bir yavru əmməkdədir...”

Bu kimi faktların yer aldığı M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə Münhen şəhərində nəşr olunan “İstiqlal” qəzetinin 1933-cü il 1 ap-

rel tarixli 31-ci sayı demək olar, bütünlüklə 1918-ci il qırğınlarının 15 illiyinə həsr edilmişdi. (42)

M. Ə. Rəsulzadə Şamaxı faciəsi barədə yazırdı: "Əski Şirvanşahların bu qədim paytaxtı bir həmlədə atəşə verilib məşhur tarixi cameyə varıncaya qədər yaxıldı... Şamaxının düçar olduğu təcavüzə Lənkəran, Salyan, Quba, Nəvahi və Kürdəmir kimi qəza, şəhər və qəsəbələr dəxi məruz qaldı. Bu təcavüzlər əsnasında yaxılan xanimanların, qıyılan ərz və namusların, kəsilən qarı qocaların, yağmaya gedən mal və məvaşinin təsviri qeyri-qabili–təsəvvür bir faciə təşkil edir. (43)

Mart hadisələrinin ildönümündə "Azərbaycan" qəzetinin 31 mart 1919–cu il tarixli sayında Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sədri Ələkbər bəy Xasməmmədovun ağır vəziyyətdə olan şamaxılılara kömək üçün Azərbaycan xalqına müraciəti çap olunmuşdu. Müraciətdə deyilirdi: "Bu bədbəxtlər ağlagəlməz ehtiyac içindədirlər. Onlar o dərəcədə məhrumiyyətlərə düçar olmuşlar ki, hətta kömək istəmək gücündə də deyillər. Lakin kənardan kömək olmazsa onları qarşısı alınmaz fəlakət gözləyir. Əsasən taxıl əkinçiliyi ilə məşğul olan əhali işlək mal–qaradan, əmək alətlərindən və səpin üçün toxumdan məhrum olmuşlar. Elə kəndlər var ki, bir dənə inəyi, bir dənə toyuğu belə yoxdur... Aclıq və soyuqdan əmələ gələn xəstəliklər hər gün onlarla insanı məhv edir. Şübhəsiz, proqramında xalqın rifahının yaxşılaşdırılmasını əsas götürən bizim hökumətimiz daha çox ziyan çəkmiş, bədbəxtliyə düçar olmuş Şamaxı qəzasının əhalisinə kömək edəcək. Lakin bu kömək hər bir vətəndaşı, xüsusilə də hər bir müsəlmanı ölüm təhlükəsi ilə üzləşmiş tarixi ənənəsi olan Şirvan əhalisinə kömək əlini uzatmaq kimi mənəvi borcdan və vətəndaş öhdəliklərindən azad etmir. Müsəlman vətəndaşlar, Şirvanın ölüm

təhlükəsi altında olan əhalisini xilas edin!"

Bu müraciətdən sonra vəziyyətin ağır olmasına baxmayaraq, hökumətlə yanaşı Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin Şamaxı əhalisinə diqqət və qayğısı artmışdı.

Əlamətdar hal ondan ibarətdir ki, 1918–ci il hadisələri bədii ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. Üzeyir Hacıbəyov, Məhəmməd Hadi, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, İbrahim Xəlil və digər sənətkarlar bu mövzuda müxtəlif əsərlər yazmışdılar. Bu əsərlər içərisində Cəfər Cabbarlının şamaxılı iki gəncin faciəsindən bəhs edən "Əhməd və Qumru" hekayəsi diqqəti özünə cəlb edir. Hekayə şamaxılı iki gəncin-Əhməd və Qumrunun saf və ülvi məhəbbətindən, mart faciəsinin bu günahsız şəxslərə gətirdiyi müsibətlərdən bəhs edir. Əsərdə valideynləri erməni quldurları tərəfindən qətlə yetirilmiş, evləri dağıdılmış Əhməd və Qumru "Böyük pəncərələri qara kömürlərə dönmüş, altun divarları matəmlərə bürünmüş", "əti tökülmüş baş skeletinə bənzəyən möhtəşəm" İsmailiyyə binasının önündə dilənçi vəziyyətində qarşılaşırlar. Faciə və məhrumiyyətlərin məngənəsində tanınmaz hala düşmüş, "Yaralıyam, şikəstəm, Şamaxı əsiriyəm",- yalvarışlarından bir-birini çətinliklə tanıyan iki sevgili görüşlərinə sevinsələr də, bir-birini qucaqlamırlar, daha doğrusu, qucaqlaya bilmirlər. Çünki erməni vəhşilər onların qollarını kəsmişdilər. (44)

Fövqəladə İstintaq Komissiyası Şamaxı şəhərində törədilən cinayətlərdə əslən Şamaxıdan olub Bakı şəhərində yaşayan Stepan Lalayevin, Şamaxı şəhərinin sakinləri Qavril Karaoğlanovun, Arşak Gülbəndiyanın, Mixail Arzumanovun, Karapet Karamanovun, Armenak Martirosyantsın, Aleksandr Xaçaturovun, Mixail Xaçaturovun və başqalarının, cəmi 31 nəfərin Şamaxı qırğınlarının başlıca caniləri olduqlarını faktlarla sübut etmişdi.

Komissiyanın Şamaxı şəhəri və ona qonşu olan kəndlərdə ermənilər tərəfindən törədilən soyqırım hadisələri haqqında topladığı 7 cild, 925 səhifədən ibarət araşdırma materialları ermənilərin cinayətlərinin ifşasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Fövqəladə İstintaq Komissiyası Şamaxı ilə yanaşı Kürdəmir və Göyçay qəzasının Cəngi, Qaravəlli, Qarabucaq, Musafalı, Xəlil-Qasımbəy, Ərəb-Mehdibəyli kəndlərində, Sultanov və Sadalı malikanələrində ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri də tədqiq etmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, ermənilər Kürdəmirdə 56 evi, 127 ayrıca malikanəni, 2 məscidi, "Quran"ın təfsirinə dair zəngin kitabxananı yandırmışlar. (45)

Azərbaycan nümayəndə heyəti Paris sülh konfransında Fövqəladə İstintaq Komissiyasının materiallarının bir hissəsindən istifadə etmişdir. Bundan başqa Komissiyanın materiallarının bir qismi 1919–cu ildə, İstanbulda 73 səhifəlik "Müsəlman əhaliyə qarşı erməni vəhşiliyi haqqında sənədlər" məcmuəsində fransız dilində nəşr olunmuşdur. Bütün bunlar baş vermiş cinayətlərin beynəlxalq aləmə çatdırmasında ilk cəhdlər olsa da o zaman üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Paris Sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri Ə. Topçubaşov ABŞ prezidenti V. Vilsona 28 may 1919-cu il tarixli müraciətində ona digər sənədlərlə yanaşı, Fövqəladə İstintaq Komissiyasının materiallarını da təqdim etmişdi. Bundan sonra obyektiv informasiya toplamaq üçün Cənubi Qafqaza ABŞ nümayəndə heyətinin göndərilməsi məqsədəuyğun sayılmışdı. 1919-cu ilin yayında ABŞ tərəfindən Bakıya göndərilən general Harbord hadisələr barədə obyektiv məlumatlar toplamaq üçün müxtəlif şəxslərlə görüşmüşdü. Ermənilərin nümayəndəsi yepiskop Baqrat riyakarlıq edərərək ermənilərin mart hadisələrində

iştirakını inkar etməyə cəhd etmişdir. Ümumiyyətlə, Bakıda fəaliyyət göstərən rus və erməni təşkilatları Fövqəladə İstintaq Komissiyasının normal işinə müxtəlif manelər törətməklə yanaşı təzyiq kampaniyaları da təşkil etmişlər. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq, komissiya qısa müddətdə çox böyük işlər görə bilmişdi.

Fövqəladə İstintaq Komissiyasının fəaliyyət göstərdiyi il yarım ərzində müxtəlif siyasi və millətçi partiyaların bayrağı altında fəaliyyət göstərən ermənilər tərəfindən Cənubi Qafqaz ərazisində müsəlman əhaliyə qarşı törədilmiş cinayətlər barədə 35 cildlik, 3500 cəhifəlik materiallar toplanmışdı. Bunların əsasında 128 məruzə hazırlanmış və 194 nəfər barədə cinayət işi qaldırılmış, bundan əlavə minlərlə cinayətkarın adları dəqiqləşdirilmişdi. Komissiya həmçinin Parisdəki Azərbaycan nümayəndə heyətinə göndərmək üçün 95 foto şəkildən ibarət 6 cildlik əlavə material və 80 diapozitiv hazırlamışdı.

Lakin təəssüf ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin de-fakto tanınmasından (11 yanvar 1920–ci il) dərhal sonra qərb ölkələrinin təzyiqi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 2 fevral 1920–ci il tarixdə qəbul etdiyi aministiya haqqında qanun 1918–ci il soyqırım hadisəsi ilə bağlı məsuliyyətə cəlb olunmuş cinayətkarların cəzalandırılmasının qarşısını aldı. Qanunun 2-ci maddəsi ilə "milli düşmənçilik zəminində baş vermiş cinayətlərə görə məsulyyətə cəlb olunanlar" təqibdən və cəzadan azad olunur, 10-cu maddəyə görə isə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının araşdırması nəticəsində qaldırılmış bütün cinayət işlərinə həmişəlik xitam verilirdi. Fövqəladə İstintaq Komissiyası çox böyük çətinliklər bahasına cinayətkarların çüzi hissəsi, 194 nəfərinə cinayət işi qaldırsa da, amnistiya qanununun qəbulundan son-

ra onların hamısı sərbəst buraxılmışdı. Pul kompensasiyası ilə zaminə buraxılmışların hətta pulları da geri qaytarılmışdı. Lakin Şamaxıda qanlı cinayətlərə başçılıq etmiş Stepan Lalayev cəzadan qurtara bilməmiş, öz əcəli ilə olsa da həbsxana divarları arasında ölmüşdü. (46)

Şamaxı soyqırımı ilə bağlı faktlar beynəlxalq aləmdə terrorizmə qarşı mübarizə aparıldığı hazırki vaxtda mühüm aktuallıq kəsb edir. Buna görə də bu faktlar obyektiv şəkildə yenidən araşdırılmalı və Şamaxı soyqırımı ilə bağlı həqiqətlər beynəlxalq aləmə çatdırılmalıdır.

Nəticə

Hazırda 1918–ci il soyqırımının tədqiqi və beynəlxalq aləmə çatdırılması sahəsində mühüm işlər görülməkdədir. Bəzi erməni və rus müəlliflərinin öz yazılarında (47) azərbaycanlılara qarşı törədilmiş 1918–ci il soyqırım hadisələrini saxtalaşdırmağa, beynəlxalq ictimaiyyəti çaşdırmağa cəhdlər etməsi bu işin daim diqqət mərkəzində saxlanılmasını zəruri edir. Rus müəllifləri tarixi saxtalaşdırmaq üçün, Kiyev Rus dövlətinin knyazı ilə Şamaxı hökmdarının qızı arsında məhəbbətdəb bəhs edən, uydurma "Üç pəhləvan və Şamaxı çariçası" kimi cizgi filmləri çəkməkdən belə çəkinmirlər. Təəssüfləndirici hal ondan ibarətdir ki, 1918–ci il hadisələrinə dövlət səviyyəsində siyasi qiymət verildikdən sonra belə özünü kommunist adlandıran bəzi üzdəniraq şəxslər 1918–1920–ci illərdə düşmənə xidmət göstərmiş sələflərinin səhvlərini təkrar etməklə düşmənin dəyirmanına su tökməkdə davam edirlər. Onlar "1917-ci il və Azərbaycan" adlı kitab yazmaqla, www.kommunist.az veb saytına müxtəlif saxta materiallar qoymaqla ictimai rəyi çaşdırmağa çalışırlar. Bu şəxslər 1918–ci il hadisələri ilə bağlı sovet dövründə yazılan saxta fikirləri yenidən gündəmə gətirməyə, minlərlə dinc azərbaycanlını qətlə yetirmiş cinayətkarları müdafiə etməyə uğursuz cəhdlər edirlər. Onlar bununla mənsub olduqları xalqa xəyanət ediklərinin fərqinə belə varmırlar.

Beynəlxalq aləmdə bu cür cəhdlərin olması 1918–ci il hadisələri ilə bağlı araşdırma işlərinin daha da genişləndirilməsini zəruri edir.

Son illərin tədqiqatları nəticəsində bu sahədə yeni faktların ortaya çıxması cinayətkarların ifşasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu cür yeni faktlara misal olaraq Quba şəhərində 2007-ci ildə

şəhər stadionunda tikinti işləri aparılarkən təsadüfən 1918–ci ilə aid kütləvi məzarlığın aşkara çıxarılmasını göstərmək olar. Şamaxı ərazisində də bu cür kütləvi məzarlıqların olması etimalı böyükdür. Zəngin tarixə malik Şamaxı ərazisində əsasən sovet dövründə arxeoloji qazıntılar aparılmış, bu qazıntıların istiqaməti fərqli olduğundan və 1918–ci il soyqırımına aid faktların toplanması kommunust rejiminin siyasəti ilə ziddiyyət təşkil etdiyindən o dövrə aid mənbələrdə belə məzarlıqların olması haqqında məlumata rast gəlinmir. Buna görə də 1918–ci il erməni vəhşiliklərinə aid yeni tarixi faktlar əldə etmək üçün müasir dövrdə keçmiş Şamaxı qəzası ərazisində arxeoloji qazıntıların genişləndirilməsinə ciddi ehtiyac var. Bəzi mülahizələrə görə, 1918-ci ildə erməni yaraqlıları tərəfindən qətlə yetirilmiş Şamaxı sakinləri Kələxana və Süleyman dərələrində dəfn edilib, gələcəkdə bu ərazilərdə arxeoloji qazıntılar zamanı yeni kütləvi məzarlıqların tapılması istisna deyil.

Müasir dövr tədqiqatları sübut edir ki, 1918–ci il qırğınlarında ermənilər müsəlman əhali ilə yanaşı, yəhudilərə, almanlara və digər milli azlıqlara qarşı da cinayətlər törətmişlər. Bu dövrdə ermənilər tərəfindən 3 minə qədər yəhudinin həyatına son qoyulub. Quba Rayon İcra Hakimiyyətinin Qırmızı qəsəbə inzibati ərazi vahidliyi üzrə nümayəndəsi yəhudi İsakov Pisax Davidoviç 1918-ci ildə ermənilərin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində qırğınlar və talanlar törədərkən qətlə yetirdikləri dağ yəhudilərindən 104 nəfərinin, o cümlədən Qırmızı qəsəbə sakinləri olan 18 nəfər yəhudinin siyahısını prokurorluğa təqdim edib. O zaman erməni Amazaspın rəhbərliyi ilə qətlə yetirilən yəhudilər Şimi dərəsinə atılmışlar. (48)

1918-ci ildə Qafqaz bölgəsində olan alman qüvvələrinin baş komandanı baron Qres Kremsenştaynın "Mənim Qafqaz missiyam" adlı kitabındakı xatirələrindən məlum olur ki, 1918-ci ilin dekabrında ermənilər Borçalıdakı Yekaterinfeld kəndi ərazisində

400-dək dinc alman əhalini də heç bir səbəb olmadan öldürüb və kəndin qırağındakı quyuda basdırıblar. (49)

Hazırda Respublikanın əksər yaşayış məntəqələrində, o cümlədən Şamaxıda 1918–ci il soyqırım abidələrinin qoyulması və bu sahədə təbliğat işlərinin aparılması müsbət qiymətləndirilməlidir. Türkiyənin nüfuzlu "A" telekanalı 1918-ci ilin mart günlərində bolşevik-erməni qoşun birləşmələrinin Azərbaycanda həyata keçirdiyi soyqırımına dair 3 bölümdən ibarət filmin çəkilişinə başlaması da görülən müsbət işlərdəndir. (50) Lakin bu sahədə işlərin daha da gücləndirilməsinə ehtiyac var.

Tədqiqatlar sübut edir ki, 1918–ci ildə Azərbaycanın demək olar ki, əksər bölgələrində ermənilər qırğınlar törətmişlər. Bunların bir hissəsi araşdırılsa da bir çoxu hələ də öyrənilməmişdir. Buna görə də gələcəkdə Bakı, Şamaxı, Quba, Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvanla yanaşı Kürdəmir, Göyçay, Hacıqabul, Salyan, Neftçala kimi nisbətən az tədqiq olunmuş və ümumiyyətlə tədqiq olunmamış ərazilərdə ermənilərin törətdiyi cinayətlərin araşdırılmasına ciddi ehtiyac var. Soyqırıma məruz qalan, lakin tədqiq olunmayan ərazilərə misal olaraq Neftçala rayonunun Tataraməhəllə, Uzunbabalı, Qaramanlı, Xıllı, Bankə və s. kəndlərini göstərmək olar. (51)

Sual oluna bilər ki, 1918–ci ildə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində nə qədər əhali soyqırımın qurbanı olmuşdur? Soyqırıma məruz qalanların dəqiq sayı barədə məlumatlar varmı?

Britaniya briqada generalı R. Qortonun 8 dekabr 1918-ci il Londona göndərdiyi sənəddə 20 min, R. Mustafazadənin kitabında 20 min, A. Balayevin kitabında 30 min, Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sənədlərində 30 min, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşr etdiyi kitabda isə 50 mindən çox müsəlmanın 1918–ci ildə soyqırıma məruz qaldığı göstərilir. (52) Lakin faktlar

sübut edir ki, gələcəkdə tədqiqatlar davam etdirilməklə daha çox insanın soyqırıma məruz qaldığınıs üzə çıxarmaq olar.

Ermənilərin bütün dövrlərdə, o cümlədən 1918–ci ildə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayətlər yəhudilərə qarşı 1933–1945-ci illərdə törədilmiş Xolokost cinayəti ilə eyniyyət təşkil edir. Ukraynadakı Xolokost Tarixini Araşdırma Mərkəzinin direktoru Anatoli Podolski azərbaycanlıların məruz qaldığı 1918–ci il soyqırımı haqqında demişdir: "Bu hadisələr ermənilərin əli ilə zorla sovet hakimiyyəti qurularkən baş verib. Bu gün bu haqda həqiqətləri yazmaq lazımdır." (53)

Maykl Smit "İtirilmişlər haqqında xatirə və Azərbaycan cəmiyyəti" əsərində qeyd edir ki, Azərbaycanın təqvimində üç matəm tarixi–31 mart–azərbaycanlıların genosid günü, 26 fevral Xocalıda "Xolokost" günü və 20 yanvar–Qara yanvar qurbanlarının anım günü mövcuddur.

Bu faciələr əsasən tarixi unutqanlığın nəticəsində baş vermişdir. Tarixini unudan xalqın tarixi təkrar olunur. Əgər 70 il kommunist rejimi dövründə bilərəkdən saxta tarix vasitəsilə Azərbaycan xalqının yaddaşından 1918–ci il müsibətləri silinməsəydi, 1918–ci il mart qırğınlarında öldürülən minlərlə dinc sakinin dəfn olunduğu yerdə S.M.Kirovun adına istirahət parkı salınmasaydı 1990–cı ilin 20 yanvar, 1992–ci ilin 26 fevral Xocalı faciəsi və digər faciələr baş verməzdi. 1918- ci ildə Bakı, Şamaxı, Quba və digər ərazilərdə məcburi köçkünə çevrilən insanların taleyinə biganə qalmasaydıq, bu gün 1 milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünün problemi ilə üz- üzə qalmazdıq.

Gələcəkdə yeni faciələrin baş verməməsi və təhlükələrin qarşısının vaxtında alınması üçün tarix obyektiv şəkildə dərindən öyrənilməli və ondan ibrət götürülməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c., Bakı: Elm, 1973, ş. 147

2. Bünyadov Z. Əfsanə və əfsanə yaradanlar. “Azərbaycan” qəzeti, 6 noyabr 1989-cu il; Bir qədər Bakı və Bakı komissarları haqqında “Tarix” qəzeti 15 noyabr 1990, Bir daha uydurma 26 rəqəmi haqqında “Tarix” qəzeti 10 aprel 1992; Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı : 3 cilddə Sənədlər toplusu.I cild : “26 Bakı komissarları” nın əsl tarixi Bakı: Çaşıoğlu, 2009.-776s.; Zülfüqarlı M.P. 26-lar xalqımıza düşmən idilər. “Haray “qəz., 22 aprel 1992; M. Əzizbəyovun xalq əleyhinə fəaliyyətinə aid yeni faktlar. “Ədalət” qəz. 06. 10. 2004; Tariximizin daha bir saxtalaşdırılmış səhifəsi–Bakı Kommunası. “Salam”qəz. 05.05.2007;

3. Zülfüqarlı M. P. Sovet dövrünün heykəlləri. Caparidze Prokofi Aprasionoviç (təxəllüsü Alyoşa) (1880-1918). “Ədalət” qəzeti 03.11. 2004; Maştağada abidəsi ucaldılmış M. Məmmədyarov kimdir? “Ədalət” 02. 10. 2004; Sovet dövrünün hekəlləri. Qəzənfər Mahmud oğlu Musabəyov (1888 -1938) “Ədalət” 21. 10. 2004; Sovet dövrünün hekəlləri. Ruhulla Əli oğlu Axundov. “Ədalət” qəzeti 11.11. 2004; Sovet dövrünün heykəlləri. Ayna Sultanova.“525-ci qəzet”16. 04. 2009; Məşədi Əzizbəyov..“525-ci qəzet” 24. 04. 2009 və s.

4. Əziz.Ə. “Azadlıq Naminə” Bakı 2000, s. 157-158; “Həftə içi” qəz. 28 iyul 2009.

5. Azərbaycan Respublıkası prezidenti Heydər Əliyevin “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərmanı. Azərbaycan qəzeti, 26 mart 1998-ci il.

6. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü münasibətilə Azərbaycan

xalqına müraciəti. Azərbaycan qəzeti, 29 mart 2008-ci il

7. Axundzadə Seyid Ağa. Mart hadisəsi 1918 və yaxud Nuru Paşa tərəfindən Bakının işğalı. Bakı 1919; İsmayılov R. Azərbaycan tarixi Bakı 1923; Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990; Величко В. Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, 1990; Ordubadi M. S. Qanlı sənələr. Bakı 1991; Zeynaloğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi.Bakı, 1992; Baykara Hüseyn Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixindən. Bakı 1992; Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992; Nəvvab M. M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993; Наджафов Б. Лицо Врага история армянского национализма в Закавказье в конце XIX–начале XX в. Часть первая. Баку: Элм, 1993; Часть вторая. Баку, Шарг-Гарб, 1994; V. Arzumanlı, V. Həbiboğlu, K. Muxtarov 1918-ci il qırğınları. Tarixi araşdırmalar. Bakı 1995; Məhərrəmov N. Daşnaksütyun və Azərbaycanın taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1995, İsgəndərov A. 1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı. Bakı: Mütərcim, 1997, 184 s.; Anar İsgəndərov Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı 1918-1920 Bakı“Adiloğlu” 2006; Мурадзаде М. Мартовские события. Баку, 1996; Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti (XIX əsrin axırı-XX əsr). Bakı, Elm, 1998, 322 s.; А. Балаев. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Баку, 1998; Балаев А. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 г. в Азербайджане. Москва, 2008; Геноцид азербайджанцев в 1918-1920 гг. Документы и материалы. Баку, 2001; А.Халилов. Геноцид против мусульманского населения Закавказья в исторических источниках. Баку, 2000; Геноцид азербайджанцев в 1918-1920 гг. Документы и материалы. Баку, 2001; Abışov V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı. 1918-1920-ci illər. Bakı: Qartal, 2001; Azerbaycan Belgelerinde Ermeni sorusu (1918-

1920). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşnvleti Genel Müdürlüğü, 2001, 682 s.; Qəniyev S. H. 1918-ci il Şamaxı soyqırımı Bakı : Nurlar NPM, 2003; Рустамова-Тогиди Солмаз Али кызы. «Март 1918 г. Баку. Азербайджанские погромы в документах»Баку, 2009, 864 стр; Рустамова-Тогиди Солмаз Али кызы.«Куба. Апрель-май 1918 г. Мусульманские погромы в документах» Баку. 2010. 552 стр. Казымзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921). Литературный Азербайджан, 1993, № 1-3, с. 29; Xaqani İsmayıl «Azəri soyqırımı» Bakı 2007; Eldar Əzizov Difai. XX əsrin əvvəllərində erməni–azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri. Bakı 2009; Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2001.-536 s.; Paşayev A.Ə. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları və deportasiyalar: tarix elm. dok.... dis. avtoreferatı Bakı 2007; Казымзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921). Литературный Азербайджан, 1993, №№ 1-3, с. 29; Rəsulzadə M. Ə. Unudulmaz faciə. "Azərbaycan" qəzeti, 31 mart 1919; Mart hadiseyi-ələmiyyəsinin müxtəsər tarixçəsi. "Azərbaycan" qəzeti, 31 mart 1919; Paşayev A. Şamaxıda erməni vəhşilikləri. "Xalq qəzeti" 30 mart 2010; Paşayev A. İngilis jurnalist Skotland-Liddell erməni məkri haqqında. "Xalq qəzeti" 12 mart 2010; Müznib Ə. Bakıda millət qırğını. "Tarix" qəzeti № 1 1990; Həsənli C. 1918–ci ilin martı: vətəndaş müharibəsi, yoxsa türk–müsəlman soyqırımı? "Azadıq" qəzeti, 31 mart 1994; Zülfüqarlı M.P. Bakının"Varfolemey" dəhşətləri. Millət qəz. 17 mart 2003; Mart qırğının ibrət dərsləri (1918-2005). "Ədalət" 24.03.05; Mirzəbəyli İ. 1918-ci il soyqırımı Şamaxıda daha qəddarlıqla icra edilmişdi. Xalq qəzeti. -31 mart 2005; Rzayeva R. 1918-ci il soyqırımının qanlı səhifələri. Xalq qəzeti. -27 mart 2007; Talışlı H. M. Lənkəranda 1918-ci il soyqırımı. "Respublika" qəz., 29 mart 2007; Məmmədov X. Bakıda 1918-ci ildə ermənilərin törətdikləri mart soyqırımı. Respublika.-31 mart 2007; İmanov V.

Arxivlərdə azərbaycanlıların soyqırımını təsdiq edən yetərincə sənəd var. Xalq qəzeti.-1 aprel 2007;

8. Денстервилль (Генерал майор). Британский империализм в Баку и Персии. 1917-1918. Воспоминания. (Пер.с англ. Руденко). Тифлис: Совет. Кавказа, 1925, 281 с.; Kazimzadeh F. The Struggle for Transjaujasus (1917-1921). New York, 1951; Swietijhovski T. Russia and Azerbaican: Borderland in Transition, New York, 1955; Swietijhovski Tadeusz, Brian Collins. Historijal Dijtionary of Azerbaican. London, 1999; Suny R. The Baku Commune, 1917-1918. Class and Nationality in the Russian Revolution. Prinjeton, 1972; Alstadt Andrey. The Azerbaicani Turks: Power and İdentity under Russian Rule. Stanford, 1992. Маккарти Дж., Маккарти К. Тюрки и Армяне. Баку: Азернешр, 1996, 158с. Смит М. Память об утратах и азербайджанское общество. 2000 və s.

9. Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan XX əsrədək. Bakı 1994, s.280

10. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870–ci ilə qədər. Bakı 1996, s.213, 468, 474, 553-554

11. Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан., Баку, 2003 с.78

12. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая

распродажа Мугани инородцам. Баку: Элм, 1990, s. 64

13. Xəlilli F. Şamaxı tarix–diyarşünaslıq muzeyi. Bakı–2009 s. 135- 136

14. Маевский В.Ф. Армяно-татарская смута на Кавказе как один из фазисов армянского вопроса. Баку, 1993 с. с. 29.

15. Üzeyir Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri.Bakı 1985, s.73, 615; “İrşad” qəzeti 7 mart 1907.

16. Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, Gənclik,

1991, s. 2.
17. “Mart qırğını”. “Azərbaycan” qəzetinin xüsusi buraxılışı. № 11, mart 1993.
18. Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании. Баку, 2008, s. 183.
19. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə.Bakı, 2001, s. 228
20. Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании. Баку, 2008, с.178.
21. İsgəndərov A. 1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı. Bakı: Mütərcim, 1997, s.110-111.
22. “Коммунист” (Ереван), 26 августа 1989, №199.
23. «Известия Кавк. Краев. Центра Сов. Рабоч., Солд. и крест. Деп. И Тифл. Совета рабоч. и солд. Деп»., разные годы. №72, 1918; Abışov V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı. 1918-1920-ci illər. Bakı: Qartal, 2001, s. 106.
24. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку: Изд-во Акад. наук Аз. ССР, 1957, с.55.
25. Qafqazda Sovet totalitarizmi (20-30 -cu illər). Elmi konfransın materialları. Xəzər Universiteti 6-7 noyabr 1998.Bakı,1998, s.18-20.
26. Bünyadov Z.M. “Qırmızı terror” Bakı 1993, s. 3
27. Газета «Азербайджан», 1918 года, 21 октября.
28. Сеидов М. Г. Армянский Вандализм.-Новосибирск.–2010, с.100 (azərbaycan, rus və ingilis dillərində)
29. Quliyev D.P. Tarix şahiddir ki. 1918-1920-ci illərin hadisələri bu günün gözü 151ilə: faktlar və şərhlər. Həyat, Bakı, 1992, 22 may, №100; ЦГАОР АзССР, ф. 261, оп. 1, д. 105, л. 102-103.
30.Tariximizin faciəli səhifələri:soyqırım. (azərbaycan və ingilis dillərində) Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri. Bakı 2000,s.21.
31. Bax: Рустамова-Тогиди Солмаз Али кызы. Куба. Апрель-

май 1918 г. Мусульманские погромы в документах. Баку, 2010, s. 64; Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə.Bakı, 2001, s.229; İsgəndərov A. 1918-1920-ci illər türk-müsəlman soyqırımları. "Azərbaycan", 31.03.2009; Qəniyev S. H. 1918-ci il Şamaxı soyqırımı. Bakı, 2003, s.135-136; Данные архивных материалов о зверствах армян в Шемахинском уезде (1918 г.). ARDA, f. 1061, siy. 2, iş 85, 87, 100; iş. №3, f.1061, s..1; f. 1061, siy. 1, iş. 11, v.65

32. Bax: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident kitabxanası. Azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyası. Bakı 2010,s. 86-87;

33. Bax: Qəniyev S. H. 1918-ci il Şamaxı soyqırımı. Bakı, 2003, s.67-68; www.shamaxi-mks.az

34. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə.Bakı, 2001, s.229; (Bax: ARDA. f. 1061, siy. 1, iş 100, vər. 19-24).

35. Arzumanlı V., Həbiboğlu V., Muxtarov K. 1918-ci il qırğınları. Tarixi araşdırmalar. Bakı1995, s. 21-34.

36. "Новый Восток", 1922, ч.3, с.184; F.Q.Köçərli. Qarabağ. Bakı, 2002, s.128; Elçin Qaliboğlu "Ermənilər Azərbaycanın Güneyində də soydaşlarımıza qarşı soyqırımı törətmişdilər". "Xalq Cəbhəsi" 31 mart 2009

37. Горянин А., Севастьянов А. Русскому об Азербайджане и Азербайджанцам. Москва, 2009, с.23; Abışov V. Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı. 1918-1920-ci illər. Bakı: Qartal, 2001, s.128.

38. Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu. Bakı 2000, s. 324, Yuceer N. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı şəhərini azad etməsi.2008, s. 333

39. Рустамова-Тогиди С.Этого забыть нельзя. «Зерколо» газ.30 марта 2008

40. Zülfüqarlı M. P. Azərbaycanı kimlər idarə edib? (may 1918–oktyabr 2003). Bakı 2006, s.28

41. “Odlar yurdu” qəzeti 8-9 aprel, 1990-cı il

42. İstiqlal qəz. (Münhen) 1 aprel 1933, № 31

43. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, s. 37

44. Rüstəmli A. “Azərbaycanlıların soyqırımı bədii ədəbiyyatda (Mart, 1918) ”

Bizim Əsr qəz. 01 aprel 2003.

45. Абдулбагиева С. Мартовский геноцид1918 г. Бакинский рабочий газ. 30 марта 2010.

46. Рустамова-Тогиди С. Этого забыть нельзя. «Зерколо» газ.30 марта 2008

47. Гончаров М. С. Армяне и молокане в Шемахинских событиях 18г.2009; Смольников Т. Н. Ответ на статью «ЭТОГО ЗАБЫТЬ НЕЛЬЗЯ» д.и.н. Солмаз Рустамовой-Тогиди, опубликованную в газете “Зеркало” 30 марта 2008. www.molakans.ru; Ишханян Б. “Великие ужасы Баку. Анкетное исследование сентябрьских событий 1918г.”, изданно 1920г. на армянском и русском языках, Манасян А. Карабахский конфликт, Ереван, 1998; Дадаян Х. “Армяне и Баку. 1850-1920гг.” (Изд-во “Норaванк”), 2006; Акопян А. “Татоязычные армяне” (историческо-этнографическое исследование), диссертация на соискание ученной степени к.и.н., Ереван, 2002 (на арм.).

48. Kaspi qəz. 30.03.10; İlqar Səfərov. ANS PRESS. 22.04.2010

49. Həftə içi qəz. 19 noyabr 2010.

50. Azəri soyqırımı...və Neftçala hadisələri.“31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı günü” ilə əlaqədar tövsiyə-biblioqrafik göstərici. Neftçala rayon mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemi. Metodika-Biblioqrafiya şöbəsi 2009

51. Azərbaycan qəz., 03 fevral 2010.

52. Tariximizin faciəli səhifələri:soyqırım. (azərbaycan və ingilis dillərində) Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri.

Bakı 2000,10 -11, Гасанлы Д. Трагическая весна. Зеркало газ. 9 мая 2009 г.; Доклад генерала Р.Гортона о ситуации в Азербайджане. 08.12.1918 г. Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании, с.83; Р.Мустафазаде. Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг. М., 2006. с.29; А.Балаев. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане. М., 2008, с.47; См: Фонд Чрезвычайной следственной комиссии при Министерстве юстиции Азербайджанской Демократической Республики.// ГААР, ф.1061; Фонд Азербайджанской Демократической Республики.// ГАППОД УДП АР, фонд 277

53. APA -26 iyul 2010-cu il.

SHAMAKHI GENOCIDE
(1918)

BAKU 2011

Project manager **Elkhan Suleymanov,** the president of the Association for Civil Society Development in Azerbaijan, Deputy of Shamakhi

Author **Maharram Zulfugarli,** Doctor of philosophy in historical sciences

Scientific Editor **Karim Shukurov**, Professor, Doctor of historical sciences

Editorial staff

Fuad Babayev
Tarana Babayeva
Shahin Jamalov
Vali Alibayov
Dayanat Musayev
Ramiz Sevdimaliyev

Language editor

Tural Ahmadov

The book deals with the massacre committed by the armed Armenians in March-April of 1918 in Shamakhi. The prime objectives of Armenians, committing this crime with the assistance of the Baku Soviet, were to put Baku, rich in natural resources, under the control of the Soviet Russia by carrying out ethnic cleansing in Baku and in its suburbs.

ŞAMAXI SOYQIRIMI

1918

SHAMAKHI GENOCIDE

Table of contents

Preface

More than 90 years Armenian diaspora has been disseminating-partial, most often wrong, and even distorted information to the world community. Recently, parliaments of some countries and communities have recognized or are currently recognizing the 1915 events as "genocide". Regretfully, Turkey remained silent until 15 years ago and assumed that this issue would not be brought to agenda by Armenians as time passes. Conversely, Armenian diaspora was and still is united in the U.S. and in other countries to this end, and thousands of people took this mission as the maintenance of their life. By keeping claims on the fabricated Armenian genocide in agenda, they set a goal to protect their nationalities in different countries on the one hand, and pursue their demand on compensation from Turkey and even territorial claims as a means of pressure, on the other.

Dissemination of biased information in print and online media by Armenian diaspora in over 90 years has indeed yielded certain results, thus partial and distorted claims have gradually been accepted as a mere truth in several countries.

The prime reason for bringing the 1915 events to the attention of the world community and to the agenda of parliaments of some countries by Armenia and Armenian diaspora is that they make endeavor to keep the occupation of Azerbaijani territories by Russian ammunition 19 years ago, more than a million of refugees and IDPs and eventually Nagorno-Karabakh problem out of attention. This strategy is implemented meticulously and discreetly.

Evidently, Armenia and Armenian diaspora make an attempt to distract views on the massacre carried out against Azerbaijani Turks in March-April of 1918and on the massacre against 630 civili-

ans, notably women and children, of Khodjaly in 1992.

The world community should study realities from unbiased sources. To this end, Turkey and Azerbaijan should attach great importance to this issue and should provide the international community with undistorted and unchanged sources by publishing the archival documents of different countries in useful languages.

If Armenia and the Armenian diaspora put their faith in the realities of information and sources they submitted to the international community so far, then why do they avoid facing documents, sources and archival documentsof Russia, France, Germany, U.K., U.S., Turkey, Armenia and Azerbaijan? Why do they reject Turkish proposal of conducting research of the sources by the commission that includes Turkish, Armenian and international researchers? If Armenia and the Armenian diaspora are not concerned about disclosing-dissemination of partial information to the world community deliberately then why Turkish proposal is rejected?

In most part of the globe, peoples living in neighborhoods fought each other for a long time and eventually tremendous amount of damages and disasters broke out. One of the clear examples is the fight between Germany and France for ages until the Second World War and enormous losses among civilians. However, Germany and France were able to establish friendly neighboring relations from 1950 on, having learned much from sad pages of the history. The prerequisite is the willingness of both parties in eliciting truth and their persistence of setting up friendly relations.

To set up friendly relations with Azerbaijan and Turkey and establish peace in the Caucasus, Armenia must withdraw from the occupied territories of Azerbaijan by abiding by resolutions unconditionally, IDPs must be returned to their homes, and Armenia have to give a positive feedback on peaceful resolution of Nagorno-Karabakh problem. Maintenance of peace and friendly relations

will be in favor of peoples of these countries. None of the countries, including Armenia has the right to hope that Azerbaijan will accept the occupation of the one fifth of its territory and displacement of more than a million civilians.

The Tsarist Russia pursued a policy to create a buffer zone in the frontal regions, where Christianity was dominant, with the Ottoman empire, with which it was in the state of war for ages, and moreover it aimed to increase the number of Armenian population in the Western Caucasus. Thus, Armenians were moved to these regions and the demographic balance was shifted to their favor. The current Nagorno-Karabakh problem emerged as the consequence of this policy.

This publication particularly aims to disclose the massacre committed by Armenians towards Azerbaijani Turks in March-April of 1918 and eventually disseminate detailed information on this significant historical event.

Prof. Dr. Hakki Keskin

MP of German Parliament and member of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (2005-2009)

Introduction

The international community is unaware of settlement of Armenians in the north of Azerbaijan in accordance with the Tsarist Russia's colonial policy in the territory of Azerbaijan and of conduct of genocide against the local populationby their hand in 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, and in 1988-1994. The research on crimes of Armenian criminals against Azerbaijanis indicates that one of the most terrible crimes was committed in March-April, 1918 in Baku, Guba, Shamakhi, Ismayilli, Goychay, Hajigabul, Kurdamir, Salyan, Lankaran, Zangezur, Nakhichevan, Karabakh, Agstafa, and so forth. These planned crimes were carried out by military forces, which came back from the Russian-Turkish front in January, 1918 and were composed ofa number of Armenians. The prime target of this genocide, conducted against the local Muslims under the leadership of Shaumyan, was to take control over Azerbaijani oil and natural resources and to annex it to the Soviet Russia by changing its national and religious composition in Baku and in adjacent regions. During the crimes committed in 1918, specifically in April 1918, 94.000 ton oil was carried, while in May it constituted 182.000 ton, in June 466.000, in July 492.000 accordingly. (1)

To investigate the crimes committed towards the Muslim population, the Council of Ministers of Azerbaijan Democratic Republic set up Emergency Investigation Commission in June 15, 1918 with the representation of members of Gandja District Court Shahmaliyev Ismail bey, Andrei Fomich Novatsky, and prosecutors Nasraddinbey Safikurdsky, Nikolay Mikhaylovich Mikhaylov, V. Gudvillo and Mirza Javad Akhundzada under the leadership of Alakbarbey Khasmammadov.

The assembled documents of the Commission proved that Ar-

menians carried out planned genocide towards Azerbaijani population.

The II article of the Convention on Prevention of and Punishment for the Genocide adopted with the resolution 260 (III) dated December 9, 1948 of the U.N. General Assembly states:

"genocide" (massacre-author) is meant where actions are taken towards partial or entire elimination of national, ethnic, racial or religious group:

a) Killing of any member of the group

b) Posing severe damage to health or mental damage to a member of the group

c) Intentionally creating a condition for a member of the group whose physical existence is partially or completely under threat

d) Taking any measure for the group that intends prevention of birth

e) Handing over a child from one group to another by force

Although the genocide committed towards Azerbaijanis by Armenians in 1918 was confirmed by the Emergency Investigation Commission, regretfully punishment of criminals was not realized. Regretfully, the amnesty in February 1920 and the occupation of Azerbaijan by the Soviet Russia in April 27, 1920 hampered punishment of the criminals.

After the occupation, instead of the investigation of the issue, "26 Baku Commissars" was presented to Azerbaijani people as a false historical legend with an instruction of Moscow. (2) During the Soviet period the main organizers of crimes committed against Azerbaijanis were presented as national heroes, and monuments were erected to honor them. (3) Moreover, extensive campaign was carried out to remove Azerbaijani and Turkishsoldiers, who sacrificed themselves to save local residents from Armenian and Bolshevik forces, from the memory, and even those who made

an attempt to restore their graves were strictly punished. For instance, the attitude to the grave of the lonely Turkish officer, mayor Izzet Afandy, who sacrificed himself in the fight in July 18, 1918 in the so-called Ajidere between Shamakhi and Mereze, proves it. Head of the Samakhi district, who laid his gravestone, was killed in 1928, and the grave was entirely destroyed. Later Shamakhi residents Mahammad, and afterwards, Babakhan Rizakhanov restored the grave. For this reason, Babakhan Rizakhanov was arrested in 1964. Finally, the grave was repaired in 1993, and in May 10, 2000 the monument was erected in the honor of 1130 Turkish soldiers who sacrificed themselves in the 1918 Caucasus movement. National poets Bakhtiyar Vahabzade and Gabil dedicated their poems "Lonely Grave" and "Turkish Grave" to honor Turkish soldier. (4)

Azerbaijan Republic created a favorable condition to investigate the case after the restoration of independence in October 18, 1991. The national leader Heydar Aliyev's decree "on Genocide of Azerbaijanis" (March 26, 1998) plays a crucial role in this regard. It says "the genocide of Azerbaijanis was carried out with special brutality in Baki, Shamakhi, Guba, Karabakh, Zengezur, Nakichevan, Lenkeran and in other regions of Azerbaijan. Civilians were massively killed, villages were burnt, national and cultural monuments were utterly destroyed… only to one of them, to March 1918 genocide, was there an attempt to politically assess. The Republic of Azerbaijan as a successor of Azerbaijan Democratic Republic regards the duty of political assessment of the genocide as the historical judgment. (5)

To proceed investigation on 1918 events, three volume materials of Emergency Investigation Commission of General Prosecutor of the Republic of Azerbaijan on criminal case, kept in National Archive of the Republic of Azerbaijan on genocide carried out to-

wards Azerbaijanis by Armenians, were submitted to the Heydar Aliyev Foundation to be used in the work of "Genocide Memorial Complex" and disseminate to international community.

Within the project of HeydarAliyevFoundation "the Address of Tolerance: Azerbaijan" reconstruction of Juma mosque, burned by Armenians in 1918, is one of the positive measures taken in restoration of historical justice. Special attention of the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, to reconstruction of Juma mosque, along with other monuments, is the care taken towards the restoration of historical justice.

The President of the Republic of Azerbaijan IlhamAliyev noted in his address to Azerbaijanis on the occasion of the 31 March Genocide of Azerbaijanis: "I assure you that with the help of the unity and solidarity of our nation and political will of Azerbaijani government, we will achieve our goals, including restoration of territorial integrity and sovereignty and exposition of those who committed the genocide and those who stir hatred and hostility among nations." (6)

Diaspora organizations operating in different countries of the world function effectively in disseminating truth about the crimes committed against Azerbaijanis. The adopted statement in the annual meeting of the Coordination Council of Azerbaijani and Turkish Diaspora organizations (Germany, Berlin, March 27, 2008) reads as follows: "...acts of genocide committed against the Turkish people in different regions of Azerbaijan in March 1918 by the Armenian chauvinistic nationalists is one of the most horrible crimes... during the events 50 thousand Azerbaijanis were killed with brutality in Baku, Shamakhi, Mugan, Guba and Lankaran, 10 thousands of people were expelled from their lands. Only in Baku the number of people killed by the Armenian terrorists constituted 30 thousand. 58 villages in Shamakhi, 122 in Guba, 150 in moun-

tainous part of Karabakh, 115 in Zangezur, 211 in Irevan province, 92 villages in the province of Kars have been completely razed to the ground... in February of 1992, a horrific genocide, Khodjaly, was committed by the Armenian nationalists.

Universal Declaration of Human Rights, European convention on Protectionof Human Rights and Fundamental Freedoms, Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide adopted by the resolution 260 (III) of the UN General Assembly dated 9 December 1948, the International Criminal Court Status (article.6) and other international legal acts are legal documents for the recognition of 31 March and Khojaly genocides as international crimes.

Coordination Council of the Azerbaijani and Turkish Diaspora organizations addresses the world community to condemn terror and genocide acts committed against Turkic nations, notably against Azerbaijanis by Armenian nationalists and call the world countries and international organizations to objectively assess the situation".

As a result of the productive activity of diaspora organizations in April 1, 2009, the Nevada state of US recognized March 31, 1918 as the memorial day of the killing of innocent Azerbaijanis.The Governor of the state, Jim Gibbons, made a relevant decision after careful consideration of documents and historical evidences submitted to his office. The document does also emphasize the territorial integrity of Azerbaijan and Nagorno-Karabakh as an integral part of Azerbaijan.

Numerous books and articles were published and some materials were placed in webpages on crimes committed by Armenians in different regions of Azerbaijan in 1918. (7)

Some Western European and US historians have written several articles on Azerbaijani history covering 1918-1920 periods. (8)

Along with applauding the work done in this sphere, it should be noted that it is of great importance to disseminate the information not only to local readers but also to international community, particular to West European citizens. To this end, the Association for Civil Society Development in Azerbaijan (ACSDA) intends to publish a book in several languages within the framework of the project "1918 Shamakhi genocide" in order to disseminate the realities in the international arena.

The ACSDA has implemented the so called two projects "Khojaly genocide" and "Garadaghly tragedy" in this regard (for further information please visit www.avciya.az). This can contribute to the resolution of Nagorno-Karabakh conflict and to the restoration of territorial integrity of the Republic of Azerbaijan. The Association is keen on continuing its efforts in this direction in the years to come.

Historical roots of Shamakhi Genocide

Shamakhi, the ancient cultural center of Azerbaijan, endowed-Khagani Shirvani, Feleki Shirvani, Imadeddin Nasimi, Haji Zeynalabdin Shirvani, Seid Azim Shirvani, Mirza Alakbar Sabir, Mohammad Hadi, Abbas Sahhat and other figures to the world, and has always been in the limelight of invaders. Historical facts prove that Russian aggressive and imperial policy backed the brutality committed by Armenians in different parts of Azerbaijan including Shamakhi.

The Russian aggressive movement to Azerbaijani territories from the end of ninth century on laid the beginning of this policy. In 914 more than 50 thousand Russians on 500 ships, 100 persons in each, came to the costs of the Caspian sea. Shirvanshah Ali ibn-Heysem fought against the enemy not only on land, but also at sea. (9) In 1032–1033 Russians captured Shamakhi as the result of the destructive attack like "Barda tragedy", and looted the city in 10 days with the killing of 10 thousand residents. 668 years after this tragedy Peter the first used Armenians, who were happily ready to serve Russian imperial policy, to continue Russian occupation. He sent the propagandist of the "Armenian case" Israeli Orini to Shamakhi in 1701. Later Peter the first attacked the Caspian littoral regions in 1722 under the pretext of killing of Russian traders during the Shamakhi revolt in 1721. He primarily attacked Shamakhi region. This movement was officially called "Shamakhi movement" in diplomatic talks of St. Petersburg at that time. As the following of the Russian aggressive policy there were many Armenians in Russian troops attacked in Azerbaijan in 1796 under the leadership of V.Zubov. In October of the same year V.Zubov moved the headquarters of the Russian troops to New Shamakhi. But the death of Yekaterina the second in November 1796 and

coming to power of Pavel the first resulted in withdrawal of Russian troops form the Caucasus, and thus there was a break in occupation until 1801. (10)

Attack of Russian troops to Jar-Balaken in March 1803 and occupation of Gandja in January 3, 1804 brought about expansion of aggressive policy of the Tsarist regime in Azerbaijan.

Tsar Russia brought Shamakhi khanate to dependence on the basis of agreement dated December 27, 1805. According to the agreement Shamakhi khanate had to give 8000 chervon (Russian currency of the time) to the Russian treasury.

After 1804–1813 the first,1826–1828 the second Russian-Iranian wars Russian occupation of northern Azerbaijan and settlement of Armenians in this territory led to further tragedies.

In accordance with the Turkmenchay agreement (February 10, 1828), singed as the consequence of the second Russian–Iranian war, Armenians, coming from Iran and Turkey, were settled in different regions of northern Azerbaijan, including in Shamakhi pertinent to Russian imperial policy. The main target of the settlement of Armenians in the villages Sagiyan, Meyseri, Kalakhana, Zarkhı of Shamakhi was to control Muslim population with help of Armenians. On the basis of this policy Malakans from Russian central regions were settled in six villages of Shamakhi.

At the beginning of the XIX centuryArmenians constituted 9.37% of the population, whereas at the outset of XX century it reached 32.6%. Approximately in 100 years the number of Armenians in northern Azerbaijan, including the territory of Iravan khanate increased 24 times and reached 1,211,145 persons in 1916. (11)

As to the writing of N.N. Shafrov, one million Armenians out of one million three hundred thousand living in Transcaucasia did not belong to local residents and they were inhabited by us. (12)

Earthquakes erupted in different periods, specifically in 1191, 1667, 1856, 1859, 1861, 1872 and 1902 resulted in numerous human losses and destructions. 1902 earthquake brought about 200 human losses, 16 000 remained homeless, 4000 houses, 6 mosques were destroyed and market place was burnt. Hostile attitude of Tsar regime to local Muslim population was noticeable. Merely 3 doctors and nurse rendered assistance to 16000 residents, survived the earthquake. Having understood that the government would not provide any help, the residents embarked the rescue operations by themselves, and even rescued a-12 year old resident Ummi Muslim after the ninth day of the earthquake. (13)

With the instigation of Tsarist secret police department, Muslim bloodshed was committed by Armenians in Baku in 1905-1906 (6-9 February, 1905) and in other regions, while a serious confrontation was not encountered in Shamakhi. Despite this, the Armenians in Shamakhi rendered all kinds of financial assistance to criminals who killed Muslims in Tbilisi, Kazakh, Ganja, Shusha, and in Jabrayil.

The Russian Consul in the Ottoman Empire V.Mayevsky has written about the bloody events of the time: "in this period (1904-1906) weakening of Russian authority, sometimes its absence, was noticeable everywhere…the events taken place in eastern Transcaucasia might have happened as an outcome of "criminal activity of the government" and criminal activity of "Dashnakstun", which is the main organizer of turmoil." (14)

The Tsarist Russian policy pursued in Azerbaijan "divide and rule" not only stirred hatred between Armenians and Muslims, but also instigated hostility among Muslims. To this end, Shia school was established in December 13, 1847 in Tbilisi, whereas Sunni school was founded in January 15, 1849. The so-called "Ali" school, "Omar" school network was expanded in Shamakhi,

Guba, Sheki and other cities soon afterwards. Criticizing the Tsarist policy, U. Hajibeyov wrote in "Irshad" newspaper in 1907: "the Russian government…above all closed our eyes, and afterwards determined appointment of Sheykhulislam (head of the religious institution), establishment of "Omar" school and "Ali" school, which further expanded the gap between Shiis and Sunnis". (15)

The existence of non-confidence of the Tsarist regime to Azerbaijanis was also encountered in the fact that Azerbaijanis were not enrolled into the army. This in fact brought about inability of using ammunition and put them in a vulnerable situation during the turmoil. In this regard M. E. Rasulzade wrote "one of the great damages imposed on Azerbaijani Turks by the Tsarist regime was the deprivation of their enrollment in the military service. By doing this the tsarist regime wanted to marginalize the Turks". (16)

As the consequence of imperial policy of the Tsarist Russia and the Soviet Russia and instigation between nations and religions and their ultimate destruction horrible crimes were committed by Armenians towards Azerbaijanis in 1918.

The result of the elections held to the Baku Soviet in October 22. 1917 and to the Assembly in Transcaucasia in November26-28, 1917 proved that Bolsheviks did not have any strong public support in the South Caucasus. Even the Bolsheviks, who took power in Baku with false pledges, could not possess complete control over the city until the March events in 1918. They could not stop the activity of the city Duma and of National Council, could not disarm national troops and break the resistance of bourgeoisie. The Baku Soviet set a goal to remove "Musavat" party in order to take the real power in the city. For this reason the Baku Soviet increased its pressure on Muslim population that backed this party and thus it used Armenians in implementing this policy.

In January–March, 1918 Armenian nationalist parties enhanced

their different provocation and blackmail campaign to increase hostility towards Muslim population. The Baku Soviet under the leadership of Shaumyan promoted Armenians to high-ranking posts in the Soviet agencies.

The head of the Baku Commune, established in April 1918, Shaumyan, did not only recognize the right of self-determination, but also did not accept using the word "Azerbaijan". "Bakinskyrabochy"newspaper, Amiryan as the editor, did also mock at this word. (17)

After the elimination of the Caucasian frontthe Russian soldiers sold their weapons very cheaply to Armenians. As there was famine in Russia the majority of soldiers prefer to stay in Baku. Armenian nationalist party "Dashnaksutun"declared the necessity to seize the power in Baku until a week remained to the March massacre. Under this circumstance the Muslim population set up self-defense forces in Ganja, Baku andLankaran, however the process did not gather momentum.

Western powers exacerbated the situation by their effort to use Armenian military forces to their own interests, and thus to being indifferent to the tragedy of local population. The confidential information of the Ministry of Foreign Affairs of the United Kingdom, dated January 4, 1918, clearly reflected the interest of the British in the South Caucasus. This document attached a special importance to the propaganda against Turkey. Mr. P. Kok's report stated: "The model of propaganda among CaucasusMuslims is simple. We shouldurge the king of Saudi Arabia to send influential delegation to the Caucasus and receive support from Muslims of Caucasus and Crimea to liberate holy sites of Arabs from Turkish invaders. Apart from that they should be encouraged to continue war and keep great number of Turks in the Caucasus front". (18)

The Armenian armed forces responded to the agreement

reached between religious leaders in order to prevent killing during the conflict: "Muslim religious leaders may reconcile with Armenian religious leaders, however Armenian nation is willing to wage a war towards Muslims and Britain will support Armenia in this fight". (19)

Pro-British propaganda of Armenian politicians after the collapse of the Russian Empire led to the change of attitude of Muslims towards the British. Muslims addressed to the Transcaucasian Seim and demanded to stop negotiations with the British government and expressed their dissatisfaction against the arrival of the British military forces to Caucasus.

In January 22, 1918 Captain Noel wrote about deterioration of relations: "when I was here 6 weeks ago head of the Azerbaijani community behaved us friendly. Now, upon return to Baku, I notice the change of attitude as it was replaced with the hostility. It can be explained as the follows:

1. The common view on our support to Armenian interests.
2. The facts show that the Armenians emphasize this view and easily abuse it.
3. Priority given to the establishment of Armenian national forces. I assume that it overlaps with the view of Russian headquarters "we back Armenians, but do not count on Muslims". To my mind this policy is wrong and it will most likely lead to disaster. (20)

Dashnaks, pursuing their cunning policy, preferred to achieve their target with the help of Bolsheviks in March–April 1918 since the western forces were away.

Crimes committed by Armenians in Shamakhi in 1918

Conditions created after the bourgeoisier evolution in February 1917 positively influenced the development of national consciousness in "Prison of nations" of Russian satellites, including in Azerbaijan. Bolsheviks' declaration of "the right to self-determination" of nations after the 1917 October revolution cultivated some hopes for nations to establish their independent states. However, immediately after the October revolutiondivergence between the Bolsheviks' words and deeds dragged the nations, who strived for independence, into tragedy.

Bolsheviks commenced to pursue genocidal policy against the local population in order to hamper the independence of the oil-rich Azerbaijan. The view expressed "not Azerbaijanis, but Azerbaijan is necessary for us" by Communist leaders in the March massacre of 1918and 20 January massacre of 1990 clearly reflects the essence of this policy. At present, the main reason for having more than one million Azerbaijani refugees in their homeland, commitment of Khojaly, Garadaghli, Agdaban and other tragedieson the basis of the genocide in Nagorno-Karabakh conflict, occupation of the 20 percent of the territory of Azerbaijan is the continuation of this policy.

Member of the Cadet party B. Baykov, who previously lived in Baku, but later immigrated to Germany, wrote in his memories on the main reasons of the March of 1918 massacre: "Baku entirely supplied the Tsarist Russia with oil. The majority of oil was carried to Russian cities through Volga river. The operation of ships in Volga river began in the mid of March with the melting of ice in Volga river. Urgent task of the Bolsheviks was to occupy Baku soon. " (21)

From March of 1918 on,Armenians played an active role in the genocide against Azerbaijanis in Baku province under the slogan of fight of Shaumyan-led Baku Soviet against counter-revolutionary elements.

Starting from the end of 1917 and beginning of 1918, Stepan Lalayev, with the instruction of S.Shaumyan,secretly supplied Armenians, living in Shamakhi, with weapons and ammunition, in order to prepare them for crimes against the local population. Seven thousand Armenian soldiers were brought to Baku from different fronts and were incorporated into military forces of the Baku Soviet. The Armenian scholar G. Avetisyan notes on this matter: "there were 4 brigades of the Red Army, which composed of 25 divisions and 18 thousand fighters, of which 70 percent were Armenians." (22)

According to the document made up by the Investigation Commission, 15 vehicles with guns in January, 60 vehicleswith guns in the middle of March, and 2000 Armenian soldiers were sent to Shamakhi.

On March 28, 1918, chairman of Yelizavetpol (Ganja) Muslim National Council, Khajmammadov, sent a letter to the chairman of the government of the South Caucasus noting that the Bolsheviks had sent 2000 well-armed soldiers with a machine gun from Baku to Shamakhi. The soldiers destroyed more than 15 Muslim villages along the road and annihilated the city of Shamakhi. Thousands of Muslims, including women and children were killed. It is impossible to describe the tragedy. Violence and abuse were rampant. Emergency assistance of the government is seriously needed. (23) With the demand of Azerbaijani representatives the South CaucasianSeim allocated 100 thousand manat money, troops and cavalry units, two planes, armored train, a lot of weapons and ammunition against the Baku Soviet. At the beginning of April, 1918,

roughly 2000 well-armed soldiers under the command of Magalov captured Hajigabul station attacking from the direction of Tbilisi and Ganja. At the same time, Najmaddin Gotsinsky's forces attacked towards Baku from Dagestan direction. (24)

Despite this, it was impossible to prevent Azerbaijani massacre by Armenians.

Regretfully, the exact dates of Shamakhi genocide have not been indicated in books or articles. Some books and articles describe that is was broke out in March 18, 1918, whereas in others in April, or on April 3-16. Comparative analysis of existing sources can determine the exact date of the crime committed. The research done shows that Shamakhi genocide had taken place with short intervals in several stages even before the massacres committed in Baku and Guba (the dates in brackets are in new calendar dates-author):

Phase I–beginning of March-15 (27) March, 1918-the year (it started with the advancement of 400 Armenian soldiers from Kurdemir to Shamakhi, it was temporarily suspended with the agreement of the religious leaders in 15 (27) March).

Phase II–18 (30) March-28 March (April 09) 1918. (it started on March 18 (30) 1918 and was temporarily prevented with the liberation of Shamakhi by the troops of Ziyadkhanov in March 28 (April 9))

Phase III-April 6 (April 18) -July 20 (August 01) 1918. (it began with the departure of Ziyadkhanov's troop from Shamakhi and with the recapture of Shamakhi by Armenians six days after March 31, that is from April 6 (1918) and continued until the liberation of Shamakhi by Caucasian Islamic Army of Turkey and by the National Army in 20 July (August 01)).

The tragedies continued after the fall of Azerbaijan Democratic Republic and with the recapture of Shamaki by XI Russian Army

in 29 April, 1920. It should be noted that from the spring 1920 to the beginning of 1921 more than 4000 civilians undergone to political repression and were shot dead. (25) Repressions continued in the following years. Academician Z. Bunyadov writes in this book "Red Terror": "roughly 70-80 thousandAzerbaijaniintellectuals were killed in the years 1936–1937." (26)

The crimes committed by Armenians against the civilians in Shemakhi began with arrival of 400 Armenian soldiers, coming from Russian–Turkish front at the beginning of March 1918, to Shamakhi from Kurdamir. Having been unaware of their goal, Baku Muslim Committee informed the head of the Shamakhi city Teymurbey Khudaverdiyev and requested him to render assistance to Armenian solders coming to Shamakhi. To this end, the delegation was sent to Agsu to meet them. However, the delegation was informed that the Armenian solders had attacked vulnerable villages, such as Bidjo and Lengebiz. During the shooting several Muslims and Armenians were shot dead. Armenians immediately informed Baku Armenian Committee about this event. Thus the Committee sent the well-equipped 3000 Armenians to Shamakhi to completely remove the local population. Having known of this event the local department of Muslim Committee sent the head of the Shamakhi province Hadji Jamalbeyov, head of the province Abdulkhalig Afandi Afandiyev and Armenian bishop to conduct talks to them. Then the delegation asked them to go back.Head of the Armenian criminal gang responded "we have come here to utterly destroy Shamakhi and entirely kill the Muslim population".

Afterwards the delegation returned to Shamakhi and searched for way-outs. The following day Armenian bishop Bagrat and the representative of Malakans Karabanov came to Shamakhi department of Muslim Committee and pledged to coexist with Azerbaijanis in peace and friendship and never fight with them. The

next day, at 06 a.m. in March 18, 1918, the Armenians surrounded Shamakhi and began shooting using 100 machine guns and other ammunitions. Afterwards, fire began in several parts of the city. In the evening of the same day the vulnerable population of the city was forced to surrender. Later Armenians began to loot the city and kill the civilians. The remaining constructions were burned in the city and the cemeteries adjacent to the city were abused. The savage Armenians used special brutalities in Shamakhi. That is, they cut off legs, arms, noses, and ears, chopped off eyes, cut bellies of the dead people, burnt and eventually killed them with special brutalities.

Shamakhi events was described in the article, number 19 of 1918 "Azerbaijan" newspaper, and was noted that the crime committed towards Shamakhi Muslims by S. Lalayev was unprecedented. The brutality of Lalayev, who headed Shamakhi massacre, reached to the extent that even T. Amirov and I. Bogomolov showed their dissatisfaction.

The address of I. Bogomolov to A. Chaparidze reads: "Once again I ask you to arrest savage Lalayev. He killed a number of women and children and looted houses. When Amirov wanted to arrest him he evaded. All confirmed that he burnt the mosque and eventually killed many women". But Chaparidze did not give any feedback to this address because he was aware of objection of Shaumyan, who supported Lalayev, to the chairman of Military Investigation Commission Kojemyakoy on the arrest of Lalayev. (27)

Along with the anti-Turk and anti-Muslim policy of Russian and Armenian nationalists in committing the crimes with brutality in Shamakhi, S. Lalayev's personal hatred and hostility to local population played a certain role. He committed unprecedented brutalities against the civilians in Shamakhi in order to avenge his

father and uncle, who were killed in the Armenian–Muslim turmoil in 1905–1096. However, facts demonstrate that his father and uncle were victims of their own criminal activity in 1905 -1906. According to the records of Baku Mikhailov hospital, in February 6, 1905, terror group killed 18 civilians and injured 33 people with the support of Armenian magnates Balabek Lalayev, Artyom Babayants, Isay Terosipov and others. 34 of them were Azerbaijanis, while 6 were Russians and others belonged to other nationalities. The criminal gang killed roughly 100 civilians and wounded others in the following days. (28)

The extent of the Armenian crimes in Shamakhi was so unprecedented that even the Bolshevik press of the time could not hide its attitude to this tragedy. However, they described these atrocities against the Muslim population as "some injustice was done to local population".

Thousands of Muslims were killed in Shamakhi in a few days under the leadership of S. Lalayev and T. Amirov. The Muslims were included prominent people of Shamakhi, such as Molla Jafarguluakhund, head of the city Teymurbey Khudaverdov, deputy to the first state Duma from ShamakhiMammedAliyev, Molla Haji Mehyeddinefendi, Hajibaba Abbasov, Ashraf Hajiyev, Haji Abdul Khalil Ahmedov, Agha Ahmed Ahmedov, Haji Gany Zeynal , Haji Abdul Hussein Zeynalov, Haji Israfil Mammadov, Mir Ibrahim Seidov, Haji Ibrahim Salamov, Haji Abdul-Gasim Gasimov, Eyyubaga Veysov, Zeynab Veysova, Aliabbasbey Ibrahimbeyov, Alakbar Gadirbeyov, Abdurrehimagha Agalarov, Zekeriyye effendi Mehdi Khalil, Ziyaddin Abdullayev, Haji Molla Hasan Zeynalov, Mahmud Hajiagaoglu and many others. During this period, 13 district mosques and well-known holy site Juma mosque, one of the most ancientones in the South Caucasus and in the Middle East, built in the 743 were burnt by Arme-

nians. This mosque was dear to Muslims as a holy site and as an ancient monument. Many women and children were taken to the refuge in the mosque. They thought that Armenians could not dear to attack the mosque with the presence of Molla Jafargulu Akhund, who had great authority among the population. However, the Armenian gangsters chopped off akhund's eyes and cut off his tongue, ear and nose as they entered the mosque. Moreover, they cut his entire skin as he was alive and shot him dead afterwards. Later,the civilians were put together into the mosque and were burnt. (29)

Different information is available on the number of those who was killed in the March-April, 1918 massacre in Shamakhi. Some sources indicate the number as 7 thousand, some 8 thousand, while others 8-12, and even 40 thousand. The literature written in exile in 1920 noted up to 12 thousand,and even 17 thousand in a different source, as the number of those who was killed in Shamakhi. (30)

The Emergency Investigation Commission established by Azerbaijan Democratic Republic determined the number of civilians, killed by Armenians in the March-April, 1918in 58 villages of Shamakhi, where predominantly Azerbaijanis lived, as the followings.

№	Name of the villages	The number of human losses			Wounded
		Male	Female	Children	
1	Jayirli	40	20	15	4
2	Arabgadim	200	100	78	No
3	Jamjamli	15	5	6	No
4	Mırtı	4		1	-
5	Talısh -Malik	11	4	1	-

6	Mirikend	8	9	2	No
7	Sharadil	10	5	5	No
8	Gushchu	192	115	25	No
9	Shikhmazid	10	5	3	No
10	Upper Chagan	1	-	-	-
11	Agabayli	7	3	4	No
12	Garavalli	40	50	30	No
13	BarbarNavahı	15	10	5	No
14	Gorus -Chaparlı	10	15	10	1
15	Kurdamir	25	-	-	-
16	Gonagkend	25	5	4	No
17	Ovjulu	5	10	12	No
18	Bagırlı	80	150	140	No
19	Takali	360	412	150	No
20	Hajılı	40	60	30	No
21	Dilman	300	235	50	No
22	Kalva	250	150	100	2
23	Khatman	60	40	20	No
24	Surakhanı	11	3	6	No
25	Khasigara	46	20	16	No
26	Tirgan	300	40	20	No
27	Talıshnuru	20	5	-	-
28	Serdakar	8	12	8	No
29	Zergeva	40	4	5	No
30	Khankendi	12	8	-	No
31	Tabiya	12	3	2	No
32	Makahı	6	1	1	No

33	Taglabiyan	7	22	7	No
34	Girdivan	10	5	7	No
35	Kalarag	1	-	-	-
36	Bizlan	50	30	20	No
37	Muji	150	50	25	No
38	Gıraltan	30	20	21	No
39	Pirgarachukha	4	3	5	No
40	Sulut	38	1	4	-
41	Zeyva	30	20	32	No
42	Nuran	30	50	37	No
43	Nuydi	40	7	10	No
44	Gashad	50	40	27	No
45	Sundi	250	-	-	-
46	Shıkhlar	4	-	-	-
47	Balka	16	-	-	-
48	Agsu	200	-	-	-
49	Gamali	9	18	16	-
50	Malik chobanı	10	-	-	-
51	Chukhanlı	52	-	-	-
52	Gurbanchı	93	-	-	-
53	Maraza	300	-	-	-
54	Nabır	60	-	-	-
55	Garaduzlu	8	-	-	-
56	Arabshahverdi	22	-	-	-
57	ChaylıVahidbeyli	5	-	-	-
58	Shikhzerli	?	-	-	-
	Total	3632	1771	956	7

According to the assessment of experts on records in the archive, Armenians killed 8027 people in 53 villages of Shamakhi, of whom 4190 constituted male and 2560 female and 1277 children. According to our assessment, the total material damage caused to these villages was 339.5 millionmanat of the time. Another source indicates that Armenians killed 7 thousand civilians in 72 villages of Shamakhi district, of whom 1653 were female and 965 children. (31)

During this period, there were 120 villages of Shamakhidistrict, 86 of which were exposed to the Armenian aggression. Evidently, due to the cease of function, the Commission was not able to collect information on massacres in the remaining 33 villages. Villages, on Shamakhi district, exposed to massacre at the time are currently located in the areas of Shamakhi, Gobustan, Kurdemir, Agsu and Ismayilli regions.

The 86 villages where Armenians committed crimes in Shamakhidistrictin 1918 are as follows:

Gabristandistrict (Gobustan) (19 villages) - Merezeli, Shikhlar, Chukhanlı, Sundi, Merzendiye, Nabur, Tek-Haji Mammed Hussein, Yekekhana Talib, Gurbanchı, Arabshahverdi, Arabshalbash, Jem-Jemli, Sıkhzerli, Garajuzlu, Tesi, Tekle-Mirzebaba, Bekle, Chayirli, Arabgadim.

Madrasa district (41 villages) -Guyzi, Chayli, Mirikend, Muganli, Mırtı, Talysh-Malik-Umud, Sheredil, Garavelli-Vahidbey, Meljek, Khınıslı, Agabeyli, Avtahi, Bidjo, Alpout, Osmanbeyli, Lengebiz, Geshed, Kechidinmez, Charhan, Nuydu, Boyat, Adnalı, Kurdemij, Gonagkend, Hemyeli, Jabanı, Chayli Bakhishbey, Avakhıl, Upper Chagan, Dedegunesh, Lower Chagan, Engekharan, Gegeli, Javanshir, Akhsu, Sheymezid, Goruz-Chaparlı, Bortor-Navahı, Bagırlı, Ovchulu, Goyler.

Goshundistrict (26 villages) -Nugedi, Nuran, Zeyla, Pur-Ga-

rachukha, Surakhani, Kichatan, Koleybugut, Shabian, Machagi, Taglabiyan, Keleraraj, Koyurdivan, Pir Abdul-Gasim, Bizlyan, Mudji, Gachiman, Dilman, Kelva (Nevla), Hatman, Hosa-dara, Sulut, Tirjan, Talysh-Nuri, Hon-kend, Sardagar, Zargava. (32)

Part of the villages, where Armenians committed massacre in 1918, falls in Ismayilli region.

The following information posted in www.ismayilli.aztelekom.org proves it:

Records on Ismayilli region Victims of 1918 massacre					
	Name of the villages	Total	Male	Female	Children
1	Tirjan	360	300	40	20
2	Muju	225	150	50	25
3	Bizlan	100	50	30	20
4	Gichatan	71	30	20	21
5	Sulut	43	38	1	4
6	Zeyve	82	30	20	32
7	Taglabyan	36	7	22	7
8	Kurduvan	22	10	5	7
9	Zarnava	49	40	4	5
10	Khankendi	20	12	8	0
11	Serdahar	28	26	1	1
12	Machakhı	8	-	-	-
13	Kurtmashı	68	-	-	-
14	Diyallı	36	-	-	-
15	Talıstan	24	-	-	-

Since the 1990s, local researchers of Shamakhi region made great endeavor to specify the number of people who were killed in the March-April 1918 massacre. As the result of their research (memo-

rial and information gathered from close to hundred witnesses) it was determined that roughly 14-16 thousand in Shamakhi, while 6-8 thousand people were killed in 40 villages (today the villages in the territory of Shamakhi and Gobustan regions) by the Armenian criminals with the leadership of S.Shaumyan, S. Lalayan, Z. Arestisyan, T.Amirov and A.Amiryan brothers and participation of local supporters. More than 18 thousand people were displaced from Shamakhi city andfrom its villages. Sources indicate that 58 villages were destroyed and burnt. Some names of the villages, where the tragedy broke out, do not appear in the list. Once we include the same villages to the list, it becomes clear that roughly 90 villages of Shamakhi district and more than 40 villages of Shamakhi region were subject to the tragedy. (33)

As an example of what kind of atrocities Armenians committed not only in Shamakhi city, but also in the rural areaswe can present Angakharan village.

Armenians had sudden attack to Angakharan in the morning of March 18. They surrounded the village, destroyed and burnt it, and took the remaining part as hostages. The children of those who were in captivity were taken to the Azerbaijani village of Malham and were kept there. 88 males were taken to Chukhuryurd village. They shot dead some of them prior to arrival to the village. They sent the rest of the hostages to the Armenian headquarters in Madrasa village. On the way, two of them were killed as well. Only 74 Azerbaijanis reached the village safe and sound. When the armed forces, coming from Ganja, arrived in Shamakhi, and when the people in Angekharan came to Madrasa village to get know about their relatives, they witnessed that the hostages had been killed with great atrocities. Ears, noses, hands and legs of corpses were cut off, there were many traces of burning fire on their chests, which proved that the Armenians made a fire on their

chests even when they were still alive. In addition, many of those who managed to escape from dilapidated villages were ultimately perished as the result of hunger, coldness and disease.

The list made up on the basis of testimonies of witnesses related to atrocities committed by Armenians name 237 civilians. (34) Once the Shamakhi resident Movsumbey Sadigbeyov was questioned by the Emergency Investigation Commission of the Government of Azerbaijan, he mentioned that when he was still in Kurdamir he had heard that since the beginning of January Armenians had brought a two-cart full ammunition to Madrasa village.

The testimony of another Shamakhi resident Mahiyyeddin Efendi was as the follows: "when the Armenians shelled the city with machine guns people went out. A few hours later, Armenians attacked houses, burnt them and shot people dead. This slaughter was led by Gavril, Garaoglanov, Gulbendov, head of the postal-telegraph department, Garamanov, barber Samvel, barber Ovanes, Stepan Lalayev, Madrasali Sidrakand by many others. Azerbaijanis who fled from Shamakhi took refuge in Kurdamir and Ganja and addressed relevant institutions in order to save those who were in Armenian captivity. On March 28, Ismail Khan Ziyadkhanov entered Shamakhi in a small group. Armenians, being afraid of clashes, retreated to Gozluchay village and began to take forces.

Ismail Khan waited two days and required the surrender of Armenians who were gathered in the village of Gozluchay. After that, the balance of forces swapped and therefore Ismail Khan had to withdraw Shamakhiat the same day. After six days, the Armenians began to continue their atrocities in Shamakhi again.

S. Afandiyev, who was the witness of the event, notes that it was impossible to move aroundas the corpses were laying everywhere. I saw the corpses of Muslims who were killed with enor-

mous brutalities. But I will never forget especially one scene, where half-split corpse of a 3-4 year old kid, was laid on the corpses of male and female. (35)

Comparative analysis of the number of people in Shamakhi enables to elicit the truth on anti-Muslim policy carried out by the Tsarist and Bolshevik Russia. If 24 thousand families lived in Shamakhikhanate in 1811 and 15 thousand in Shamakhi district in 1918, the number declined by 1700 in 1921, which prove the large-scale atrocities committed in the region. (36)

Those who escaped from Shamakhi massacre headed to the center of Goychay district. Since the survived people, suffering from hunger and coldness, used the water of the so-called Garasu, they got caught the disease and eventually massively died. Although the well-known poet of Azerbaijan Abbas Sahat survived the Shamakhimassacre, he suffered from hunger and coldness, and ultimately he died at the same year.

Liberation of Shamakhi and Baku, secret talks of international forces with Russia against Azerbaijan and Turkey, support of leaders ofthe Entente and the Union of Three Forces to the enemy coincide with tense situation. After the collapse of the Baku Soviet, Sentrokaspi dictatorship, composed of eser-dashnak-menshevik, was established in Baku in August 1, 1918 with the participation of the British consul MacDonel under the chairmanship of A.Arakelyan, chairman of the Presidium.

Arrival of the British forces with 1500 soldiers to Baku, under the command of the colonel Stocks and general Denstervil,with the invitation of the same institution in August 4 and 18 and the additional agreement to the Brest treaty signed between Germany and the Soviet Russiain August 27, 1918 prove it. Part IV of this agreement stipulates the following terms with regard to the Cau-

casus:

1) Russia will accept recognition of independent Georgia by Germans;

2) Germany will under no circumstances render a military assistance outside the territory of Georgia and/or to the third country within the territory, which was defined by Turkish Brest -Litovsk-treaty;

3) Germany will take a serious measures once any third country passes the borders of Shamakhi and Baku districts;

4) Russia will send to Germany one-third of the revenue of the extracted oil from Baku or special monthly percent of the revenue. (37)

Despite these challenges, Shamakhi was liberated after the bloody fights in Ujar, Mususllu, Goychay, Garameryem, Kurdamir, Akhsu in the period of June 6 and July 20, 1918. Although there was a severe rain in July 19, XIII forces of Caucasian Islamic Army liberated Shamakhi from the enemy at 6 a.m. in July 20 after they freed Goylar, Chukhanli, Malik, Chobanli and Merez villages.

Presence of one officer and four British soldiers among the hostages prove that even before the establishment of Sentrokaspy dictatorship and prior to the arrival of the British to Baku, British military rendered military assistance confidentially to the Bolshevik–Armenian forces against the Caucasian IslamicArmy. (38)

Once the Turkish Caucasian IslamicArmy with Azerbaijani military forces approached to Baku in August–September 1918, the Bolshevik commissar and leaders of Sentrokaspydictatorship stole millions of manat from the Baku bank while fleeing. However, they failed to rob jewelry in 8 boxes and in 2 sacks. Later, Azerbaijani government confiscated them, and although it was in a great need, it established a special commission to return the jewelry to their owners. (39)

After the liberation of Baku, Azerbaijani government addressed to the nation in September 17, 1918. The head of the government, F. Khoysky, noted in his address: "Muslims were killed, abused and were looted… after 3 days fight, the city was freed, people and army entered the city being furious … the government entered the city after 3 days.

After the arrival of the government, the address was made on behalf of the Azerbaijani government to the people in Baku and in its suburbs. The address specifies that all citizens, living in Azerbaijan, regardless of nationality and language possess equality, and their life, property and rights will be protected, and those who violate the public order, will be punished." (40)

The address of the government once again proves that the Azerbaijan Democratic Republic was civil and legal state unlike the Bolshevik–Dashnak regime.

N. Nerimanov wrote about the Shamakhi massacre: "after the return from Shamakh… M.Azizbeyov told me the tragedy in tears. Previously located armed forces of T. Amirov and S. Lalayev in Baku killed all Azerbaijanis regardless of age and sex; they committed unprecedented crime in the world, they killed children with a sword, and burnt people putting them together in the mosque. It became clear to me that the Soviet government depended on Dashnaks in Baku. Evidently, after all these atrocities to Azerbaijani population by Armenian gangs, Azerbaijani proletariat had the right to receive assistance from Turkey and from national bourgeoisie and showing its backside to the Soviet government." (41)

During the Azerbaijan Democratic Republic (May 1918–April 1920) March 31of 1919 and 1920 was marked as a National Mourning day. Numerous terrible facts were presented in "Azerbaijan" newspaper, published in this period, on Armenian atrocities to Azerbaijanis. The witness of these horrible days, German A. Y.

Kluge, wrote that Armenians attacked the Muslim (Azerbaijani) streets and killed them with brutality. After a few days of this massacre 87 Azerbaijani corpses were uncovered and their ears and noses were cat off, bellies were torn, sex organs were cut off. Armenians did not show any mercy to the kids and to the old. M. A. Rasulzade wrote referring to A. Y. Kluge: "The photos taken by Kluge and other foreigners, which exist today as memories of those days, clearly describe the tragedy. The shepherd dogs absorbed bulk of corpses of kids… and naked women laid dead on the ground…alive baby sucks dried gland of a dead mother..." "Istiqlal newspaper published in Munchen under the leadership of M. A. Rasulzade dedicated its XXXI number, dated Aprel 1, 1933, entirely to 15 anniversary of the 1918 massacre. (42)

M. A. Rasulzade wrote about Shamakhi tragedy: "The old capital of Shirvanshakh was attacked and the historical mosque was destroyed... like Shamakhi Lenkeran, Salyan, Guba, Nevahi and Kurdemir were undergone to this tragedy. Even the description of the destroyed property, abuse, killing of the old and looting is tragedy". (43)

The address of the chairman of the Emergency Investigation Commission, Alakbarbey Khasmamadov, to Azerbaijani nation with regard to assistance to the people in Shamakhi, who were in difficult situation, was published in "Azerbaijan" newspaper in the anniversary of March events in March 31, 1919. The address reads: "The miserable people are in need of great help. They have been deprived of almost everything even they have no strength to ask for assistance. However, they will not survive unless there is any assistance. Namely those who are engaged in grain cultivation were deprived of husbandry, labor tools and of seeds. There are villages that even do not possess any cow or hen… diseases emanating from famine and coldness destroy a number of people

every day. Obviously our government, which attaches great importance to improvement of well-being of people, will assist to the people of Shamakhi who suffered more. But this assistance does not release any citizen, especially any Muslim, of moral duty and citizen obligation to help the people of Shirvan, which has historical traditions that faced death threat. Muslim citizens, do save the people of Shamakhi who face death threat!"

After this address, despite the difficult situation, attention and care began to increase to Shamakhi people from the different regions of Azerbaijan along with the government.

Most importantly,the 1918 events were reflected in the literature regardless of the Soviet censorship. Uzeyir Hajibayov, Mahammed Hadi, Mirze Bala Mammedzade, Ibrahim Khelil and other intellectuals created different works on this issue. Along with other works, JafarJabbarli wrote the story (Ahmad and Gumru) that dealt with two Shamakhi youth. The story is related to Shamakhi youth' love and to the March events that brought about tragedies to this innocent youth. The work depicts that Ahmad and Gumru, having their parents been killed by Armenian gangsters and their houses brunt, meet in front of Ismailiyye building in a miserable condition. Having known each other in difficulty after being in tragedy and deprivation and the calling "wounded, disabled Shamakhi hostage", they could not hug each other because Armenian criminals had cut off their arms. (44)

The Emergency Investigation Commission had already proved that the main criminals of Shamakhi massacre were Stephan Lalayev, born in Shamakhiand lived in Baku, Shamakhi residents Gavril Karaoglanov, Arshak Gulbandiyan, Mikhayil Arzumanov, Karaped Karamanov, Armenak Marterosyants, Aleksandr Khachaturov, Michail Khajaturov who were composed of 31 persons.

The research materials constitute 7 volume, 925 pages collected

by the commission on the genocide committed by Armenians in Shamakhi and in its villages play a crucial importance in exposing Armenian crimes.

Along with Shamakhi, the Emergency Investigation Commission had also explored the atrocities committed by Armenians in Jengi, Garavelli, Garbujag, Musafali, Khelil–Gasimbey, Arab-Mehdibeyli villages, and moreover in Sultanov and Sadali residents of Kurdamir and Goychay districts.

The research did also clarify that Armenians had burnt 5 houses, 127 residents, 2 mosques and rich library on "Koran" interpretation in Kurdamir. (45)

Azerbaijani delegation had used part of the materials of the Emergency Investigation Commission in the Paris Peace Conference. In addition, part of the materials of the Commission was publishedin French as 73 pages "documents on Armenian atrocities against the Muslim population" in 1919 in Istanbul. This wasthe first attempt to disseminate the truth to the world community and it played an important role at that time. In the Paris Peace Conference, the head of the Azerbaijani delegation, A. Topchubashov, submitted the materials of the Emergency Investigation Commission to the U.S. president W. Wilson in May 28, 1919. Later the U.S. delegation was sent to the South Caucasus to collect impartial information. The general Harbor, sent by the U.S. to Baku in summer of 1919, met with many people to gather impartial information. The Armenian representative bishop Bagrat made an attempt to deny involvement of Armenians in the March events. In general, Russian and Armenian organizations functioning in Baku made an obstacle to and put a pressure on the work of the Emergency Investigation Commission. However, the Commission managed to do much work in the short run despite the constraints and challenges.

The Emergency Investigation Commission that operated a year and a half gathered 35 volumes, 3500 pages materials on crimes committed by Armenians working under the flag of different political nationalist parties. On the basis of these documents 128 reports were made up and 194 persons were sued. In addition, it was impossible to sue many criminals due to different reasons although their names were made public. Furthermore, the Commission made up 6 volumes additional documents, composed of 95 photo album, and 80 slides in order to send to the Azerbaijani delegation in Paris.

Regretfully, immediately after the de-facto recognition of Azerbaijani independence, the law on amnesty, adopted in February 2, 1920 by the Parliament of the Azerbaijan Democratic Republic with the pressure of western countries, prevented punishment of criminals sued with regard to the 1918 genocide.The second article of the law stipulates that "those who were sued due to crimes on national hostility" are released of punishment and persecution. According the article 10, all the cases were permanently annulled raised as an outcome of the research of the Emergency Investigation Commission. Although few of the criminals, 194 of them were sued as a result of the hard work of the Emergency Investigation Commission, all of them were released after the adoption of the amnesty law. Even the money of those who were released by paying compensation was returned. However, Stephan Lalayan, who headed the atrocities in Shamakhi, could not survive; he died in custody. (46)

Shamakhi massacre plays a crucial role since today there is a fight against terrorism in the international arena. Therefore, these facts should be thoroughly and impartially explored, and the truth should be disseminated to the world community.

Conclusion

Currently, significant work is done towards the study and dissemination of the 1918 genocide to the international community. Attempt to falsify the 1918 March genocide in writings of some Armenian and Russian authors and endeavor to confuse the international community further stimulates this issue. Russians did even made fabricated cartoons, such as"three Heroes and Shamakhi tsarina"that dealt with love between the king of Kiev Russian state and daughter of Shamakhi king. Regretfully, the communists reiterated mistakes made by the followers that served the enemy in 1918–1920 even after the political assessment of the 1918 March events in a state level. They tried to blur public opinion by writing a book, such as "the year 1917 and Azerbaijan", and by putting different false materials into the webpage www.kommunist.az. These persons make unsuccessful efforts to bring false opinions, written on the 1918 events during the Soviet period, to the agenda, and support criminals who killed thousands of Azerbaijani civilians. By doing this, they do not even understand the treason done to their nation.

Presence of such attempts in the international arena stipulates further expansion of research on the 1918 events.

Discovery of new facts in this sphere as a result of the research done recently plays a significant role in exposing criminals.

One of the new facts is the discovery of massive graves of 1918 which were uncovered by accident while construction of city stadium in Guba in 2007. There is a great possibility that such massive graves exist in Shamakhi region as well. The sources of the Soviet period, where archeological excavations were carried out in the historically rich Shamakhi, do not indicate any information about existence of such massive graves which in fact do not coin-

cide with the policy of the communist regime to gather facts on the 1918 massacres. Therefore, there is a great need to expand archeological excavations in the former Shamakhi district in order to attain new facts on Armenian atrocities of 1918. Reportedly, Shamakhi residents killed in 1918 by Armenian criminals were buried in Kalakhana and Suleyman valley, and finding massive graves in future as the result of archeological excavations in these areas are not necessarily ruled out.

Modern researches prove that Armenians not only committed crimes against Muslim population but also to national minorities, such as Jews and Germans in the 1918 massacres. During this period 3 thousand Jews were killed by Armenians. Defining the identities of 104 killed Jews as a result of recent researches, representative of the Red Settlement of GubaRegional Authority, IsakovPisakhDavidovich, submitted the list of 104 Mountainous Jews, killed during the massacres by Armenians in different regions of Azerbaijan in 1918, along with 18 Jews of the Red Settlement, to the Prosecutor's office. Amazasp headed the massive killing of Jews. The killed Jews were thrown to the so-called Shimiholes. (48)

According to the memories of baronGresKremsenshtain, head commander of German Forces in the Caucasus region in 1918, in his book "My Caucasus Mission", Armenians had killed 400 German civilians with no reason in Yekaterinfeld village of Barchali in December 1918, and had buried them in the well in the adjacent area to the village. (49)

Currently, the conduct of propaganda in this sphere and erecting genocidal monuments of 1918 in different settlements, including in Shamakhi should be highly valued. One of the important works done in this area is the filming of Turkish prestigious "A" channel of the genocide by the Bolshevik–Armenian forces in March 1918

in three parts. (50) However there is an enormous need to increase the activity in this sphere.

The researches prove that the massacre was committed by Armenians in most of the regions of Azerbaijan in 1918. If one part of the genocide was studied, however another part is not yet examined. Therefore, there is an immense need to explore the crimes of Armenians in Kurdamir, Goychay, Hajigabul, Salyan, Nefchala, along with Baki, Shamakhi, Guba, Zengezur, Garabag and Nakhchivan. One of the unexplored regions, which undergone to Armenian atrocities, is Tataramehelle, Uzunbabali, Garamalli, Khilli, Banka villages of Nefchala region. (51)

The question is how many people were victims of the 1918 massacres in different regions of Azerbaijan? Is there exact information about the victims?

British brigade general R. Gorton described 20000 victims in his document sent to London in December 8, 1918. Likewise, R. Mustafazade indicated 20000 in his book. However, A.Balayev specified 30000 victims, so did the document of the Emergency Investigation Commission. Whereas, the book published by the Parliament of the Republic of Azerbaijan notes that 50000 Muslims were undergone massacres. (52) But facts indicate that there is a great likelihood that more victims will be disclosed as long as the researches are continued to carry out.

The crimes committed by Armenians towards civilians in all periods, including in 1918 are tantamount to the Holocaust against Jews in 1933–1945. The director ofthe Holocaust Research in Ukraine Analoty Podolsky remarked on the massacre that Azerbaijanis undergone in 1918: "This massacre was conducted by the hands of Armenians while establishing the Soviet government by force. Today the realities should be expressed on this massacre". (53)

Michael Smith writes in his “Memories on Lost People and the Azerbaijani society” that there are three mourning days that exist in the calendar of Azerbaijan–the genocide day of Azerbaijanis in 31 March of 1918, “Holocaust” day in Khodjali in 26 February of 1992 and the 20 black January of 1990.

These tragedies took place mainly because we forget our history. The history of the nation that forgets its own history is repeated. If the 1918 events were not removed from memories of Azerbaijani nation by false history of the 70 year long Communist regime and if the park by name S. M. Kirov was not placed where thousands of civilians of 1918 March massacres lay under the ground, then black January of 1990 and Khodjali tragedy of 1992 would not happen. If we were not indifferent to the destiny of displaced people in Baku, Shamakhi, Guba and in other places in 1918, then today we would not encounter the problem of more than one million refugees and displaced persons.

In order to prevent the threats on time and avoid new tragedies in future, we should thoroughly study the history and take lessons from it.

Bibliography

1. History of Azerbaijan, 3 volumes, III volume, Baku: Science, 1973, p. 147. (originally in Azerbaijani)

2. Z. Bunyadov, Legend and those who made up legends, "Azerbaijan" newspaper, November 6, 1989; a bit on Baku and the Baku Commissars,"History" newspaper, November 15, 1990; on a falsified figure 26, "History" newspaper, April 10, 1992; March 1918 genocide against the Azerbaijani people: 3 volumes collection of documents, I volume, the real history of "the 26 Baku Commissars" Baku: Chashioglu, 2009, p. 776; Zulfugarli M.P. the 26 were the enemy of our people, "Haray" newspaper, April 22, 1992; New facts on M. Azizbeyov's activity against the nation, "Edalet" newspaper, 06. 10. 2004; Another falsified page of our history-the Baku Commune, "Salam" newspaper, 05.05.2007; (originally in Azerbaijani)

3. Zulfugarli M.P. Statues of the Soviet period, Chaparidze Prokofy Aprasionovich (pseudonym Alyosha), (1880-1918), "Edalet" newspaper 03.11. 2004; Who is M. Mammedyarov whose monument erected in Mashtaga? "Edalet" 02 10. 2004; Monuments of the Soviet period, Gazanfar Mahmud Musabekov (1888 -1938) "Edalet" 2.10.2004; monuments of the Soviet period. Ali Ruhulla Akhundov. "Edalet" newspaper 11.11.2004; monuments of the Soviet period. Ayna Sultanova. "newspaper 525" 16.04.2009, Mashadi Azizbayov. "newspaper 525" 24.04.2009. (originally in Azerbaijani)

4. E.Eziz, "For the Sake of Freedom", Baku 2000, p. 157-158; "Hefteichi" newspaper, July 28, 2009. (originally in Azerbaijani)

5. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev "on the genocide of Azerbaijanis", Azerbaijan newspaper, March 26, 1998. (originally in Azerbaijani)

6. Address of the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham

Aliyev on the occasion of 31 March Genocide of Azerbaijanis, Azerbaijan newspaper, March 29, 2008. (originally in Azerbaijani)

7. Akhundzadeh Seyed Agha. March events 1918 or occupation by Nuri Pasha. Baku, 1919 (From Azerbaijan into English); R.Ismailov, History of Azerbaijan, Baku 1923 (From Azerbaijan into English); M.A. Rasulzade, the Democratic Republic of Azerbaijan. Baku: Science, 1990 (originally in Azerbaijani); Velichko V. L. Caucasus. Russian case and inter-tribal questions, Baku, 1990 (originally in Russian); M. S. Ordubadi, Bloody years. Baku,1991 (originally in Azerbaijani); Jahangir Zeynaloglu. Concise Azerbaijani History, 1992 (originally in Azerbaijani);BaykaraHuseyn, History of the Struggle for Azerbaijani Independence, Baku, 1992 (originally in Azerbaijani); M.B.Mammadzadeh, National Azerbaijan movement, Baku: Nijat, 1992 (originally in Azerbaijani); M.M.Navvab the Armenian-Muslim fight in 1905-1906. Baku, 1993 (originally in Azerbaijani); B. Nadjafov, Face of the Enemy: history of Armenian nationalism in Transcaucasia at the end of 19th and beginning of 20th century first volume, Baku: Science, 1993 (originally in Russian); B. Nadjafov, Face of the Enemy: history of Armenian nationalism in Transcaucasia at the end of 19th and beginning of 20th century second volume, Baku, East-West, 1994 (originally in Russian); V. Arzumanli, V. Habiboglu, K. Mukhtarov bloodshed in the 1918. Historical researches, Baku 1995 (originally in Azerbaijani); N. Maharramov, Dashnaksutun and the destiny of Azerbaijan. Baku: Azerbaijan, 1995, A. Iskandarov, history of the March 1918 massacre, Baku: Muterjim, 1997, p. 184 (originally in Azerbaijani); Anar Iskandarov, history of the Turkish-Muslim genocide in 1918-1920, Baku, "Adiloglu" 2006 (originally in Azerbaijani); M. Muradzade, the March Events, Baku, 1996 (originally in Russian); A. Abdullayev, Aggressive policy of Armenia against Azerbaijan (the end of the XIX century-the XX century). Baku, Science,

1998, p. 322 (originally in Azerbaijani); A. Balaev, Azerbaijani National Movement in 1917-1918, Baku, 1998 (originally in Russian); A. Balaev, February Revolution and National Minorities, the 1918 March events in Azerbaijan, Moscow, 2008 (originally in Russian); Genocide of Azerbaijanis in 1918-1920, documents and materials, Baku, 2001 (originally in Russian); A. Khalilov, Genocide towards the Muslim population in Transcaucasia in historical records, Baku, 2000 (originally in Russian); Genocide of Azerbaijanis in 1918-1920, documents and materials, Baku, 2001 (originally in Russian); V.Sh. Abishov, Genocide of Azerbaijanis, 1918-1920, Baku, Gartal, 2001 (originally in Azerbaijani); Armenian problem in Azerbaijani records (1918-1920), Ankara, General Directory of State Archive of Prime Minister's Office, 2001, p. 682 (originally in Turkish); S.H.Ganiyev, 1918 Shamakhi Genocide, Baku, Nurlar, 2003 (originally in Azerbaijani); Rustamova-Togidi Solmaz Ali, "March 1918, Baku, Azerbaijani massacre in documents", Baku, 2009, p. 864 (originally in Russian); Rustamova-Togidi Solmaz Ali, "Guba, March-April 1918, Muslim massacre in documents", Baku, 2010, p. 552 (originally in Russian); F. Kazimzade, Fight for the Caucasus (1917-1921), Azerbaijani literature, 1993, № 1-3, p. 29 (originally in Russian); Khagani Ismail "Azeri genocide" Baku, 2007 (originally in Azerbaijani); Eldar Azizov Difai, Preliminary historical terms and reasons of Armenian-Azerbaijani conflict at the outset of XX century, Baku, 2009 (originally in Azerbaijani); A. Pashayev, On the traces of unopened pages, Baku: Azerbaijani Publishing House, 2001, p. 536 (originally in Azerbaijani); A.E.Pashayev, Genocide committed by Armenians against Azerbaijanis in the XIX-XX centuries and deportations: synopsis of dissertation of doctor in historical sciences, Baku, May 2007 (originally in Azerbaijani); F. Kazimzade, Fight for the Caucasus (1917-1921), Azerbaijani literature, 1993, № 1-3, p. 29 (originally in Russian); M.E. Rasulzade, Unforgettable tragedy, "Azerbaijan

"newspaper, March 31, 1919 (originally in Azerbaijani); Concise history of March events,"Azerbaijan" newspaper, March 31, 1919 (originally in Azerbaijani); A. Pashayev, the Armenian atrocities in Shamakhi, "Khalg" newspaper, March 30, 2010 (originally in Azerbaijani); A. Pashayev, English journalist Scotland-Liddell on the Armenian hatred, "Khalg", March 12, 2010 (originally in Azerbaijani); E. Müznib, Massacre in Baku, "Tarikh" newspaper № 1, 1990 (originally in Azerbaijani); J. Hasanli 1918 March: a civil war or Turkish-Muslim genocide? "Azadıg" newspaper, March 31, 1994 (originally in Azerbaijani); M.P.Zulfugarli, Baku "Bartholomew" atrocities. Milletnewspaper, March 17, 2003 (originally in Azerbaijani); Lessons from March massacre (1918-2005), "Edalet" newspaper, 24.03.05; I.Mirzabayli. 1918 Shamakhi genocide with great atrocities, Khalg newspaper, March 31, 2005 (originally in Azerbaijani); R.Rzayeva, Bloody pages of the 1918 massacre, Khalg newspaper, March 27, 2007 (originally in Azerbaijani); H.M.Talishli, the 1918 genocide in Lankaran, "Respublika" newspaper, March 29, 2007 (originally in Azerbaijani); Kh.Mammadov, the 1918 March genocide committed by Armenians in Baku, Respublika, March 31, 2007 (originally in Azerbaijani); V. Imanov, there are enough documents in archives confirming the genocide of Azerbaijanis, Khalg newspaper, April 1, 2007 (originally in Azerbaijani);

8. Denstervil (General Major), British imperialism in Baku and Persia, 1917-1918, Memoirs (originally in English, Rudenco), Tbilisi: Soviet Caucasus, 1925, p. 281 (originally in Russian); F. Kazimzadeh, the Struggle for Transcaucasus (1917-1921), New York, 1951 (originally in English); T. Swetihovski, Russia and Azerbaijan,borderland in transition, New York, 1955 (originally in English); T. Swetihovski. Brian Collins. Historical dictionary of Azerbaijan, London, 1999 (originally in English); R. Suny, the Baku Commune, 1917–1918. Class and Nationality in the Russian Revolution, Princeton, 1972

(originally in English); Alstadt Andrey, Azerbaijani Turks: Power and Identity under the Russian Rule, Stanford, 1992 (originally in English). K. McCarthy, Turks and Armenians. Baku: Azerneshr, 1996, p. 158. M. Smith, Monument on losses and Azerbaijani society, 2000 (originally in Russian) and so forth.

9. History of Azerbaijan, Fromthe ancient times until XX century, Baku, 1994, p. 280. (originally in Azerbaijani)

10. History of Azerbaijan, from the past until 1870, Baku, 1996, p. 213, 468, 474, 553-554. (originally in Azerbaijani)

11. Kh. Verdieva, R. Guseynzade, "Pedigree" of Armenians and their migration to the Caucasus, Baku, 2003, p. 78. (originally in Russian)

12. N.N.Shavrov, Threat to the Russian affairs in the Transcaucasia: Selling of Mugan to the foreigners in years to come, Baku: Science, 1990, p. 64. (originally in Russian)

13. F.Khalilli, History of Shamakhi–museum of regional studies, Baku, 2009, p. 135- 136. (originally in Azerbaijani)

14. V.F.Maevsky, Armenian-Tatar revolt in the Caucasus as one of the phases of Armenian issue, Baku, 1993, p. 29. (originally in Russian)

15. U.Hajibeyov, Selected works, Baku 1985, p.73, 615; "Irshad" newspaper, March 7, 1907. (originally in Azerbaijani)

16. M.E.Rasulzade, Contemporary History of Azerbaijan, Baku, youth, 1991, p. 2. (originally in Azerbaijani)

17. "March massacre", "Azerbaijan", a special edition of the newspaper, № 11, March 1993. (originally in Azerbaijani)

18. Democratic Republic of Azerbaijan, archival documents of Great Britain, Baku, 2008, p. 183. (originally in Russian)

19. A. Pashayev, on the traces of unopened pages, Baku, 2001, p. 228. (originally in Azerbaijani)

20. Democratic Republic of Azerbaijan, archival documents of

Great Britain, Baku, 2008, p. 178. (originally in Azerbaijani)

21. A. Iskandarov, History of the 1918 March massacre, Baku: Muterjim, 1997, p. 110-111. (originally in Azerbaijani)

22. "Communist" (Yerevan), August 26, 1989, № 199. (originally in Russian)

23. "The newspaper of information of Caucasus District Center Soviet of Worker's and Soldiers deputies and Tbilisi Soviet of Worker's and Soldier's deputies", different years, № 72, 1918 (originally in Russian); V.Sh.Abishov, Genocide of Azerbaijanis, 1918-1920. Baku: Gartal, 2001, p. 106. (originally in Azerbaijani)

24. E.A.Tokarjevskiy, History of foreign intervention and civil war in Azerbaijan, Baku: published by Academy of Sciences, SSR, 1957, p. 55. (originally in Russian)

25. Soviet Totalitarism in the Caucasus (1920 –1930s), Materials of scientific conference, Khazar University on November 6-7, 1998, Baku, 1998, p. 18-20. (originally in Azerbaijani)

26. Z.M.Bunyadov, "Red Terror", Baku 1993, p. 3, (originally in Azerbaijani).

27. "Azerbaijan" newspaper, October 21, 1918, (originally in Azerbaijani).

28. M.G.Seidov, Armenian Vandalism, Novosibirsk, 2010, p. 100, (in Azerbaijani, Russian and English)

29. D.P.Guliyev, History is the witness, 1918-1920 events in today's eyes: facts and interpretations, Life, Baku, 22 May 1992, № 100 (originally in Azerbaijani); Central State Archive of Azerbaijan SSR October Revolution, fond 261, list 1, case 105, p. 102-103 (originally in Russian).

30. Terrible pages of our history: Genocide (in Azerbaijani and in English) publication of the Parliament of the Republic of Azerbaijan, Baku, 2000, p. 21. Central State Archive of Azerbaijan SSR October Revolution, fond 261, list 1, case 105, p. 102-103. (originally

in Russian)

31. See: Rustamova-Togidi Solmaz Ali, "Guba, March-April 1918, Muslim massacre in documents", Baku, 2010, p. 64 (originally in Russian); A. Pashayev, on the traces of unopened pages, Baku: Azerbaijani Publishing House, 2001, p. 229 (originally in Azerbaijani); A.Iskandarov, 1918-1920 Turkish-Muslim genocide, "Azerbaijan" newspaper, 31.03.2009 (originally in Azerbaijani); S.H.Ganiyev, 1918 Shamakhi genocide, Baku, 2003, p.135-136 (originally in Azerbaijani); Existing archival materials on atrocities of Armenians in Shamakhi district (1918). State Archive of Azerbaijan Republic, fond 1061, list 2, case 85, 87, 100; case №3, fond 1061, list 1; fond 1061, list 1, case 11, p. 65. (originally in Azerbaijani)

32. See: Office of the President of the Republic of Azerbaijan, Presidential Library, Genocide of Azerbaijanis and their deportation, Baku, 2010, p. 86-87; (originally in Azerbaijani)

33. See: S.H.Ganiyev, 1918 Shamakhi genocide, Baku, 2003, p.67-68; www.shamaxi-mks.az. (originally in Azerbaijani)

34. A. Pashayev, On the traces of unopened pages, Baku: Azerbaijani Publishing House, 2001, p. 229; (See: State Archive of Azerbaijan Republic, fond 1061, list 1, case 100, p. 19–24, (originally in Azerbaijani).

35. V.Arzumanli, V.Habiboglu, K.Mukhtarov, 1918 Massacres, Historical researches, Baku, 1995, p. 21-34, (originally in Azerbaijani).

36. "New East", 1922, part 3, p.184; F.G.Kocherli, Karabakh, Baku, 2002, p. 128; ElchinGaliboglu, "Armenians committed genocide against our compatriots in the south of Azerbaijan", "Popular Front" March 31, 2009, (originally in Azerbaijani)

37. A.Goryanin, A.Sevastyanov, to the Russian on Azerbaijan and Azerbaijanis, Moscow, 2009, p.23 (originally in Russian); V.Sh. Abishov, Genocide of Azerbaijanis, 1918-1920, Baku: Eagle, 2001,

p.128, (originally in Azerbaijani).

38. M.Suleymanov, Caucasian Islamic Army, p. 324, N. Yuceer, Liberation of Baku by the Caucasian Islamic Army, p. 333, (originally in Azerbaijani).

39. Rustamova-Togidi S., it should not be forgotten, "Zerkalo" newspaper, March 30 2008 (originally in Russian).

40. M.P.Zulfugarli, Who has done to Azerbaijan? (May 1918-October 2003). Baku 2006, p.28, (originally in Azerbaijani).

41. "Land of fires" newspaper, April 8-9, 1990, (originally in Azerbaijani).

42. Istiglal newspaper, (Munich), April 1, 1933, № 31, (originally in Azerbaijani).

43. M.A.Rasulzade, Republic of Azerbaijan, Baku: Science, 1990, p. 37, (originally in Azerbaijani).

44. A.Rustamli, "Genocide of Azerbaijanisin literature (March 1918) "; Bizim Esr newspaper, April 1, 2003, (originally in Azerbaijani).

45. S. Abdulbagieva, 1918 March Genocide, Bakinsky rabochy newspaper, March 30, 2010, (originally in Russian).

46. Rustamova-Togidi S., it should not be forgotten, "Zerkalo" newspaper, March 30 2008, (originally in Russian).

47. M.S.Goncharov, Armenians and Malakans in 1918 Shamakhi events, 2009; T.N.Smolnikov, response to the article, "it should not be forgotten" doctor of historical sciences, Rustamova-Togidi, published in "Zerkalo" newspaper, March 30, 2008, www.molokans.ru; B.Ishkhanyan, "Great atrocities in Baku, research on 1918 September events", printed in Armenian and Russian in 1920; A. Manasyan, Karabakh conflict, Erevan, 1998; Kh. Dadayan, "Armenians and Baku 1850-1920", (publication of "Noravank"), 2006; A.Akopyan, "Tat-speaking Armenians" (historical-ethnographic research), dissertation for attainment of candidate of historical sciences, Erevan,

2002 (originally in Armenian).

48. Kaspi newspaper, 30.03.10; Ilgar Safarov, ANS PRESS, 22.04.2010, (originally in Azerbaijani).

49. Hefteichi newspaper, November 19, 2010, (originally in Azerbaijani).

50. Azerbaijan newspaper, February 3, 2010, (originally in Azerbaijani).

51. Azeri genocide... and Neftchala events, recommendation with regard tothe "31 March as the Day of Genocide"– bibliographic figure, centralized library system of Neftchala region, Methodology-Bibliography department, 2009, (originally in Azerbaijani).

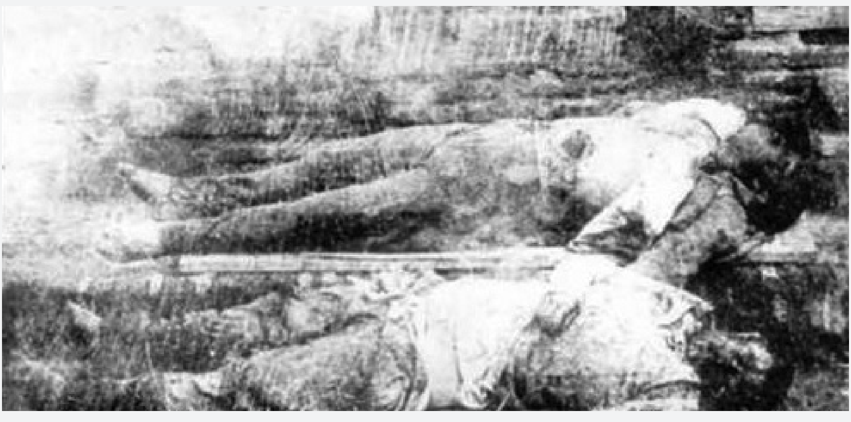
52. The tragic pages of our history: the genocide, (originally in Azerbaijani), publication of the Parliament of the Republic of Azerbaijan, Baku, 2000, 10-11 (originally in Azerbaijani); D, Gasanlı, Tragic Spring, Zerkalo newspaper, May 9, 2009; Report of the general R. Gorton on the situation in Azerbaijan, 08.12.1918 // Azerbaijan Democratic Republic, Archival document of Great Britain, p.83; R. Mustafazade, Two Republics, Azerbaijani-Russian relations in 1918-1922, Moscow, 2006, p. 29; A. Balaev, February revolution and national minorities, 1918 March eventsin Azerbaijan, Moscow, 2008, p.47; See: the Emergency Investigation Commission of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan // State Archive of Azerbaijan Republic, fond 1061; the Foundation of the Democratic Republic of Azerbaijan // State Archive of the Center of Political Parties and Social Movements of the Republic of Azerbaijan, fond 277, (originally in Russian)

53. APA, July 26, 2010, (originally in Azerbaijani).

1918-ci il soyqırım qurbanları
Victims of the 1918 Genocide

1918-ci il soyqırım qurbanları
Victims of the 1918 Genocide

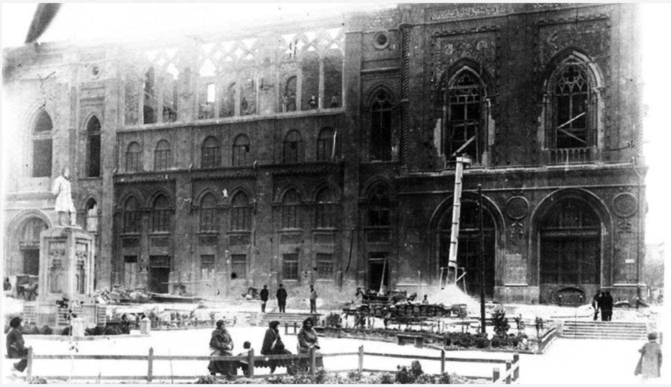
1918-ci il soyqırım qurbanları
Victims of the 1918 Genocide

1918-ci il martında ermənilər tərəfindən yandırılmış "İsmailiyyə" binası
"Ismailiyye" building burnt by Armenians in March of 1918

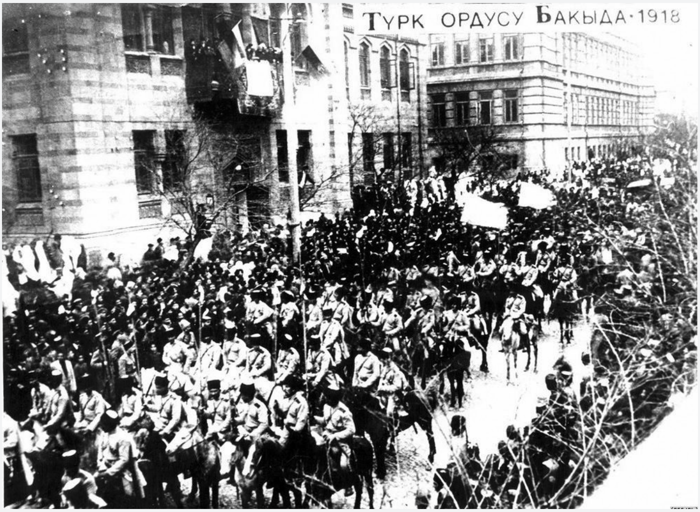
1918-ci il martında ermənilər tərəfindən yandırılmış
"Kaspi" qəzetinin redaksiyası
Editorial building of "Kaspi" newspaper burnt by
Armenians in March of 1918

Dağılmış Şamaxı şəhəri
Destroyed Shamakhi city

Türkiyənin Qafqaz-İslam ordusu və Milli qüvvələr tərəfindən Bakının azad edilməsi
Liberation of Baku by Turkish Qafqaz-Islam army and by National forces

Azərbaycan uğrunda şəhid olmuş Türk əsgərlərinin şərəfinə ucaldılmış abidə

Monument erected to honor Turkish soldier sacrificed himself in the fight for Azerbaijan

Şamaxıda 1918-ci il mart soyqırımı qurbanlarına həsr olunmuş abidə
Monument erected to honor victims of March 1918 in Shamakhi

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva Şamaxı Cümə məscidində gedən bərpa işləri ilə tanış olarkən
President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev and his spouse Mehriban Aliyeva getting acquainted with the reconstruction work under way in Shamaki Juma mosque

Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası (AVCİYA) digər işlərlə yanaşı azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdiyi soyqırımla bağlı bir sıra böyük layihələr həyata keçirib. Assosiasiya tərəfindən 2006-cı ildə Xocalı soyqırımının (26 fevral 1992) beynəlxalq aləmdə tanınması tələbilə kütləvi imzatoplama kampaniyasına başlanmış və bir milyon Azərbaycan vətəndaşının imzası toplanmışdır. Assosiasiya bu materiallar əsasında tarixi həqiqətləri əks etdirən Azərbaycan, ingilis, rus dillərində kitab nəşr edərək müxtəlif beynəlxalq qurumlara göndərmişdir. Bundan əlavə 2008-ci ilin fevral ayında Xocalı soyqırımının ildönümü ilə əlaqədar Bakı şəhərində filmlərin nümayişini təşkil etmiş, 2010-cu ildə bu mövzuda iki yeni kitab nəşr etmişdir.

AVCİYA erməni quldurlarının Dağlıq Qarabağda Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndində törətdiyi faciə (17 noyabr1992) haqqında həqiqətləri dünyaya çatdırmaq üçün 2010-cu ildə yeni layihə həyata keçirmişdir.

Assosiasiya, 2011-ci ilin martında həyata keçirdiyi "Şamaxı soyqırımı (1918-ci il)" adlı layihəni gələcəkdə də davam etdirməyi planlaşdırır.

The Association for Civil Society Development in Azerbaijan (ACSDA) has implemented several projects with regard to the genocide committed by Armenians towards Azerbaijanis. In 2006, the Association had embarked a massive campaign of collecting signatures, and eventually collected a million signatures of Azerbaijani citizens in order to disseminate Khojaly genocide (26 February 1992) to the world community. On the basis of these documents, the Association had published books in Azerbaijani, English and Russian that reflect the historical realities, and sent them to different international institutions. In addition, it has organized demonstration of movies in Baku with regard to the anniversary of Khojaly genocide in February of 2008. Moreover, two new books were published on this issue in 2010.

The ACSDA carried out a new project in 2010 on dissemination of tragedy (November 17, 1992) committed by Armenians in the village of Garadag of Khojavend region, located in Nagorno Karabakh.

The Association is keen to carry on the project"1918 Shamakhi genocide", implemented in March 2011.

www.avciya.az